

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Ш. ЕСЕНОВ АТЫНДАҒЫ КАСПИЙ МЕМЛЕКЕТТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ЖӘНЕ ИНЖИНИРИНГ УНИВЕРСИТЕТІ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ИНСТИТУТЫ**

Г. М. АДАМБАЕВА

«Тіл мәдениеті» пәні бойынша оқу-әдістемелік құрал

Ақтау – 2011

ӘОЖ 811.512.122 (075.8)
ББК 81.2 Қаз – 5 я 73
Т 93

Пікір айтқандар: ф.ғ.д., профессор Қ. Жүсіп
ф.ғ.к., доцент А.Қадырбаева
ф.ғ.к., доцент Б.Ә.Көшімова

«Тіл мәдениеті» пәні бойынша студенттерге арналған
Т 93 дәрістер мен тапсырмалар жинағы / Құраст: Г.М.Адамбаева – Ақтау,
2011 – 95б.

ISBN 978-601-7349-07-3

«Тіл мәдениеті» пәні бойынша дәрістер мен тапсырмалар және ұсынылатын
әдебиеттер тізімі берілген. Қазақ тілі мен әдебиеті мамандықтарына арналған.

УДК 811.512.122 (075.8)
ББК 81.2 Қаз – 5 я 73

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг
университетінің оқу-әдістемелік кеңесі шешімімен баспаға ұсынылған.

ISBN 978-601-7349-07-3

© Ш. Есенов атындағы КМТЖИУ, 2011

АЛҒЫСӨЗ

Ғылымның қоғам өмірінде қызметі артып отырған кезеңде халықтың тіл мәдениетін арттыру мәселесінің маңызы зор. Тіл – қоғам өмірінде адамдармен өзара пікірлесу, түсінісу қызметін атқарады. Сондықтан тілді оймен байланысты өткір құрал ретінде жұмсай білу үшін оның даму заңдылығына, қазіргі жағдайына, байлығына, негізгі қағидаларына қанық болу керек. Халықтың тіл қазынасын меңгеру, тілді өткір құрал ретінде ұстарта білу - өнер. Әрбір мәдениетті кісі сол өнерді үйренуге, тіл мәдениетін арттыруға талпыну қажет.

Тіл мәдениетінің негіздері атты пән жоғары оқу орындарының оқу жоспарларына енгізіліп, арнайы пән ретінде оқытылып келеді. Аталмыш курсты оқытудағы мақсат:

- қазақ тілі дүние жүзіндегі ең бай, бедерлі де бейнелі тіл, оның қалыптасқан жүйесі, құрылымы, жазба мәдениеті бар кемелденген мемлекеттік тіл екендігі туралы студенттердің түсінігін кеңейту;
- тіл мәдениеті әдеби тілмен тығыз байланысты болғандықтан, оның негізі тілдік норма, олардың түрлері туралы жүйелі де жан-жақты білім беру;
- көркем әдебиет тілінің ерекшелігі, сөз қолданысы, оның тілдік нормамен байланысы туралы мағлұмат беру;
- сөйлеу этикеті және оның тіл мәдениетіне қатысын байқату.

Пәнді оқытудың міндеттері-Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты және қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі ролі мен қызметін түсіндіру және тіл мен сөйлеу қарым-қатынасы және қазіргі қазақ қоғамындағы тіл мен сөйлеудің өзекті мәселелері бойынша білім дағдыларын қалыптастыру.

«Тіл мәдениеті» пәні – қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің болашақ мұғалімдері үшін аса маңызды пәндердің бірі. Қазақ тілі Қазақстан Республикасында мемлекеттік мәртебе алып, қазақ тілінің қоғамдық қызметі бұрын болып көрмеген дәрежеде ұлғайған шақта қазақ тілінің әлеуметтік мәнін ұғындыру қажеттігі туындап отырғаны мәлім. Осы қажеттілік қазақ тілінде сауатты сөйлеп үйренудің қайнар көзінде, қазіргі жастарды сауаттылыққа қалай баулуға болады деген мәселелер төңірегінде ойланып, тіл мәдениеті жайында айтылған еңбектерді жинақтап, оларды талдап, студенттерге егжей-тегжейлі меңгертуді мақсат етеді. Сөйтіп, болашақ мұғалімдерді сөз өнері амалдарымен қаруландырып, оларды тәжірибелік мақсаттарда қолдану дағдыларын ұштайды.

Дәріс тақырыбы. Тіл мәдениеті туралы түсінік. Тіл мәдениетінің сипаты

Дәріс жоспары:

1. Тіл мәдениеті жайында түсінік.
2. Тіл мәдениетін оқытудың мақсаттары мен міндеттері.
3. Тіл мәдениетінің дамуына қажетті алғышарттар.
4. Тіл мәдениетінің негізгі ұғымдары.

Дәріс мақсаты: Тіл мәдениеті жайында түсінік беріп, шешендіктің әлеуметтік мәнін ашу, тіл мәдениетінің дамуына қажетті алғышарттар мен басқа ғылымдармен байланысы туралы түсінік беру.

Дәріс мазмұны:

Тіл білімінің бір тармағы болып табылатын «тіл мәдениеті» көптеген ғылыми - практикалық проблемаларды қамтиды. Ол тек тілдің қолданысындағы ағаттықтары мен жазудағы қателерді тауып, көрсетіп отыруды ғана көздемейді. Тіл қолданысындағы қателерді көрсету үшін олардың дұрыс болуға тиіс базасын тану қажет, демек, тілдік жүйені, ол жүйеге сай қалыптасқан нормаларды айқындап алуы шарт. Сондай - ақ тіл тіршілігінде тек сөздер ғана емес, дыбыстар, ол дыбыстардың айтылу сазы дегендердің мәні зор, бүгінгі тілдердің қызметі жазумен қоян - қолтық астарласып жатыр, бұл күнде тіл жазусыз қызмет ете алмайды, сондықтан емле мәселесі де «тіл мәдениетін», яғни жазуда да дұрыстықты, жүйелілікті, қолайылықты талап етуі заңды.

Тіл тек қатынас құралы емес, ол эстетикалық та құрал. Тіл адамдарға бір - бірімен түсінісіп қою үшін ғана емес, әсемдік дүниені сезіну үшін де қажет, демек, тіл арқылы бір - бірімізге жақсы әсер ету де көзделетіндіктен, экспрессиясы күшті сөздерді таңдау, сөйлемдерді әсерлі етіп құрастыру, яғни тілдік көріктеу құралдарын танып дұрыс жұмсау да тіл мәдениетінің бір пұшпағын құрайды.

Соңғы 30-40 жылдың барысында тіл мәдениеті проблемасы көтеріліп, ол арнайы зерттеу саласына, яғни лингвистика ғылымының бір тармағына айналды. Тіл мәдениетінің басты-басты тарамдары айқындалып, мазмұны мен объектісі, теориясы мен әдістері белгілене бастады. Тіл мәдениеті, яғни тілдік элементтердің дұрыс қолданысы, сол тілді жұмсау барысында талап етіледі, демек, бұған «культура речи» деген термин дәлірек келеді. Ал қазақ тіл білімінде «язык» пен «речь»-ті айырып атайтын терминдер әлі қалыптаспай келеді. «Язык» дегенді «тіл» делік, ал «речь»-ті қалай атауымыз керек? Оны «тіл», «сөз», «сөйлеу», «тіл қолданысы», «қолданыс» деп әрқайсымыз әр түрлі беріп жүрміз. «Культура речи» деген сияқты білім-ғылымның жалпы бір саласын атау керек болғанда «сөз мәдениеті» деп алған дұрыс сияқты. Тегі, қазақ тілінде сөз сөзінің өрісі кең:

- 1) сөз - лингвистикалық единицаны білдіретін термин;
- 2) айтылған ой, пікірді де қазақ сөз деп айтады;
- 3) топ алдында сөйлеген сөз, жасалған баяндама, оқылған лекцияларды да жалпы «сөз» деп атай береміз;
- 4) поэзияны да «сөз» деп атауды ұлы Абайдың өзінен табамыз, қысқасы, осы сияқты толып жатқан мағыналарды білдіреді. Соның ішінде «айтылған сөз, пікір» деген мағынасы жиі кездесетіндігі байқалады.

Тіл мәдениеті - қазақ тіл білімінің зерттеу нысандарының ішінде кейінірек қолға алынған саласының бірі. Бұл саланың өзге нысандардан айырмасы-оның күнделікті өмірмен, тіпті қолдану тәжірибесімен тікелей ұштасып жататындығында. Сондықтан, тіл мәдениетін ғылыми-практикалық тұрғыдан сөз етуде зерттеу жұмыстарына динамикалық -тарихи қырынан келуден гөрі, статистикалық тұрғыдан қарастыру бірінші кезекте тұрады, яғни тіл мәдениетінің қалыптасу тарихы, әр кезеңдердегі сипаты дегеннен гөрі, дәл бүгінгі жай-күйі, проблемалары, даму бағыты, болашағы деген мәселелерге алдымен көңіл аударылды.

Тіл мәдениеті - сөздерді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру. Осылардың бәрін қосып, тіл мәдениеті деген ғылым-таным саласын «ортология» деп атаушылық бар, яғни ортология - сөздің дұрыстығы туралы ілім. Тіл мәдениеті атқаратын міндеттерінің бірі-қай қолданыс бұл күнде норма болып табылады, қайсысы-жоқ деген мәселелерді түбегейлі зерттеу. Тіл мәдениетін статикалық тұрғыдан, яғни қазіргі күй-қалпын әңгіме еткенде, тілдік норма дегеніміздің бір кезеңде ғана қалыптасып, әрі қарай өзгермей қатып қалатын құбылыс емес екендігін де қатты ескерту керек. Норма тарихи өзгермелі құбылыс болғандықтан, тіл дамуының бір кезеңінде норма ретінде қабылданған тілдік элемент екінші кезеңінде нормадан ығыстырылуы мүмкін және керісінше, өйткені тілдік норманы анықтауда әлеуметтік талғам негізгі рөл атқарады, ал әлеуметтік талғамды күнделікті өмір қажеттігі, тілді пайдалану практикасы белгілейді. Осы себептен кейде тілдің құрылымдық заңдылығына сай келмейтін қолданыстардың да норма деп танылып, әдеби тілден орын алуы мүмкін. Мысалы: -р (-ар, -ер) тұлғалы есімшеге -ман (-мен) жұрнағы жалғанғанда, ол тұлға қазақ тілінің жалпы құрылымдық нормасы бойынша алдымен, затты, құбылысты емес, қимылды білдіреді, яғни етістік болып қалуы керек және ол әлі орындалмаған, бірақ жүзеге асуы таяп тұрған, енді-енді орындалатын іс-әрекетті білдіруі тиіс. Мысалы: ол жыларман болды дегенде, ол адам әлі жыламаған, бірақ жылауға тақау деген ұғымды береді.

Тілдік норманың динамикалық теориясы бойынша, тіл дамуының бір кезеңінде норма емес элементтер келесі кезеңінде нормаға айналуы мүмкін. Мысалы: белгілі бір іс-әрекет атауынан абстракт есім тудыруда бір кезде -у, -ушылық, -ғандық сияқты жұрнақтар актив норма болса, бұл күнде оның эквиваленті ретіндегі -м (-ым, -ім), -с (-ыс, -іс) қосымшалы сөздердің әдеби тілдегі қолданысы нормаға айналуға болады. Мысалы: спектакль қойылымы, сұраным, оқылым.

Тіл бірліктерін әдеби деп танытатын белгінің бастысы нормалылық болса, оның негізгі қасиеті консерватизм (қасаңдық, тұрақтылық) дептанитын көзқарастар да бар. «Әдеби-тілдік идеалға» ден қоя, яғни тұрақтылық, консервантизм теориясын жақтаушылар қазақ тілі тәжірибесінде де жоқ емес. «Ата, аға буын аузында болған» немесе «ежелден келе жатқан», «бабаларымыз солай қолданған» сөздер мен тұлға-тәсілдері бүгінгі ұлттық әдеби тіліміздің

нормасы деп тануды ұсынатын да аз емес. Мысалы: бабаларымыз қазақ сөздерінде айтылмайтын ф, х, в, ч, ц сияқты дыбыстарды білмеген, сондықтан бүгінгі қолданысымыздағы кірме сөздерді айтуда және жазуда осы дыбыстарды қатыстырмай, «бабаларымыздың іліне салып, пійзіке, пійнаныс, қылор, қиймыйа, бәгөн, шек, семент, сеқ, деп айту керек және кириллицаны қолданып отырғанның өзінде осылай жазу керек» деген пікірлер айтылып келеді.

Кейбір тіл мамандарының келгесін, барғасын, боп, кеп деген тұлғаларды бейнормалық деп тануы - бір жағынан, субъективтік талғамның көрсеткіші болса, екінші жағынан, тілдік нормалардың эволюциясын мойындамаушылық, сайып келгенде, бір кездерде келгеннен соң, барғаннан соң деп, одан келе ықшамдалып барған соң, келген соң, одан барғансын, келгенсін, ал бұл күндерде әрі қарай келтеленіп, барғасын, келгесін болып жиірек қолданылуы- норманың қозғалысы, терминмен айтсақ, дамуы.

Менің туралы, менің үшін, бойға жеткен сияқты «толыққанды» тұлғалар жалпы қазақ поэзиясы тіліне, тіпті бүгінгі ақындар тіліне де жат емес, нормадағы қолданыстар. Осы қатардан өткен кезеңдердегі қазақ поэзиясы тілінен табылатын атаңның тегі-бұл күндегі ататегі-ататек болып ықшамдалған тұлғаның; сол сияқты өкпеменен қабыну-өкпесі қабыну, өтіменен жарылу-өті жарылу (Өкпеменен қабынба, өтіңменен жарылма-Бұхар), «қалай» деген мағынадағы нешік (Әр нешік күнің сол болар-Бұхар жырау) сияқты қолданыстардың бұл күнде ықшам түрлері немесе басқа варианты жұмсалатындығын білеміз.

Тек ықшамдалуда ғана емес, өзге сәттерде де тілдік нормалардың алмасып отыратындығын көрсететін фактілер бар. Айталық, күні кешеге дейін тіпті Абай тілінің өзінде бұл күнгі -уға (-уге) жұрнақты тұлғаның орнына -ар+ға (-ерге) тұлғасының жұмсалғанын татар тілінің ықпалы деп жаңсақ танушылық та болып келеді, ал шындығында бұл-күні кешеге дейін қазақ әдеби тіліндегі, әсіресе поэзиясындағы морфологиялық нормалардың бірі болған. Мысалы, XV-XVII ғасырларда жырлап өткен ақын-жырауларды былай қойғанда, «күні бүгінгі» Бұхар жыраудың (XVIII ғ): Қайырсыз итке мал бітсе,

Аңқаң құрып келгенде,

Саумал бермес ішерге...

Қатты тамақ шайнарға,

Мен пақырға тіс бар ма?,-деген жолдары,

Махамбеттің (XIX ғ):

Өлең айтып толғадым,

Көкірегімді басарға...,

Қарадай отын жармадым,

Тас қазанды асарға,-деген тармақтардан көреміз.

«Тіл мәдениеті» атты білім-ғылым саласының діттейтін міндеттерінің бірі-жалпы тілдік, құрылымдық нормаларды айқындау, әдеби тілдік бүгінгі нормаларды бөлек көрсету, олардың сақталу және бұзылу сәттерін қадағалау, қысқасы бұл саладағы жұмыстарды ғылыми негізде жүргізу. Нормалар қазақ тілінің құрылымдық заңдылықтарына сай келетін-келмейтіндігіне, жүйелік қатарын түзетін-түзбейтіндігіне қарай дәлелдеп барып реттеп отыру қажет.

Қазақ тіл мәдениетінің ғылыми базасын жасау үшін, бірінші кезектегі ізденістер мен ұсыныстар мынадай мәселелерді нысанға алуды қажет етеді:

Бірінші. Лексикалық нормаларды таныту, яғни сөз қолданыс регламентациясында әр алуан варианттылық проблемасын шешу. Варианттылық, яғни жарыспа қатарлар-сөз мәдениетінің басты мәселесі. Тіл дамуының әр кезеңінде әр түрлі салада, әр түрлі дәрежеде және әр қилы сипатта жарыспалылықтың орын алуы-табиғи құбылыс. Онсыз бірде-бір тіл өмір сүрмейді. Егер жарыспалылық құбылыс болмаса, тілдің нормалану процесі де жүрмес еді, тіл мәдениеті үшін күрес те күн тәртібінде тұрмас еді. Варианттылық тек лексикалық қана емес, қазақ тілінің қазіргі даму сатысында әр алуан лексика-семантикалық, ішінара грамматикалық, әсіресе синтаксистік вариант қатарлары бар. Жарыспалық құбылысын танытуда әдеби бірліктер мен жергілікті сөздерді, диалектілік элементтерді айырып тану, сол сияқты әдеби сөздер мен қарапайым сөздерді, арготизмдер мен жаргонизмдерді ажыратып алу қажет. Осы ізденістің барысында қазақ жазба әдеби тіліндегі диалектизмдердің лексикалық, стильдік статусы айқындалды.

Екінші. Тіл мәдениеті міндеттерінің ішінде кезек күтірмес маңызды шаруа орфоэпияға, яғни сөйлеу актісінде сөздерді дұрыс дыбыстай білуге қатысты. Бұл күнде орфоэпия нормаларының жазудың құлдығына ұшырау қаупі бар. Дәлірек айтқанда, бір жағынан, орфоэпия ережелерінің нормалану процесінің әлсіздігінен, екінші жағынан, жазу дәстүрінің күшті дамуы салаларынан сөздер қалай жазылса, солай оқу салты етек алып бара жатқаны да, сөз басындағы о, е дыбыстарын айтуда орыс тілінің әсері байқалатындығы да тіл мәдениетіне назар аударушыларды алаңдатады.

Үшінші. Радио, теледидар және баспасөз сияқты бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне арнайы көңіл аудару да тіл мәдениеті шараларының бірі болып саналады. Бұқаралық ақпарат құралдарының тілі дегенде, олардың сөз таңдап жұмсау әрекеттерінен бастап, орфографиялық, орфоэпиялық нормаларды дұрыс қолдануына назар аударылады. Бұлар өзгелерден екі есе көп жүк арқалайды: бірі – күнделікі газет-журналдар, сахна өнерпаздары, радио мен теледидар қызметкерлері тіл мәдениеті проблемаларын көтеру, тілдік нормаларды берік сақтау сияқты мәселелерді өздерінің тікелей насихаттауы, түсіндіруі, пікірталастар ұйымдастыруы болса, екіншісі – сахна мен радио, теледидар қызметкерлері орфоэпиялық нормаларды қалың көпшілікке үйретуші ұстаз болуға міндетті, ал баспасөз қалың оқырман қауымының тілін ұстартып, жазу сауаттылығын көтеруге мейлінше зор қызмет етуге міндетті.

Төртінші. Шаршы топ алдында сөйлеу мәдениеті деген проблема да жалпы тіл мәдениетінің бір пұшпағы, өйткені, соңғы 5-10 жылға дейін шаршы топ алдында қазақ тілінде сөйлеудің аясы тар болып келеді. Соңғы 50-60 жыл барысында қазақ әдеби тілінде дұрыс, әсерлі, әдемі сөйлеу дәстүрін дамытатын «шаршы топ базасы» шағын болды, барларының өрісі тарыла берді.

Шаршы топ дегеніміз – көпке қарата сөз айтылатын жер және ол сөз әлеуметтік мәні бар, қоғам мүддесіне арналған әңгіме болуы керек. Бұл сөзді шешеннің сөзі немесе «шешендік сөз» деп те атап жүр, бірақ бұлайша атағаннан гөрі оны «шаршы топ алдындағы сөз» немесе «көпшілікке арналып

айтылар сөз» деген дұрысырақ болар, өйткені қазақ ұғымында «шешендік сөздер» деп бұрынғы дәуірлерде өткен билер мен ел, ру басыларының, қысқасы, от ауызды, орақ тілділердің сөйлеу үрдісі танылады.

Тіл мәдениеті – екі салада қолданылатын термин: бірі-осы тіркес білдіріп тұрған жалпы мағынала, атап айтсақ, әдеби тілді жазбаша және ауызша қолданғанда оның лексикалық, грамматикалық, орфоэпиялық, стильдік нормаларын сақтау; екіншісі-бұл терминмен тіл білімінің бір тармағы аталады, ол-тілді қатынас құралы мен ұлттық мәдениеттің қаруы ретінде дамыта түсу үшін, оның нормалануын ғылыми негізде зерттейтін саласы. Тіл мәдениетін жалпы мағынада әңгімелегенде, алдымен оның қолданыстағы нормаларын сөз дұрыстығы, яғни тіл бірліктерін дұрыс жұмсау және әсерлі әсем етәп жұмсау деп бөліп қарастырылады.

Тіл мәдениеті теориясының ең бастысы-тілдік норманцы тану, талдау, зерттеуге қатысты. Тіл білімінің тіл мәдениеті тармағы нормативтік грамматикамен, нормативтік фонетикамен және нормативтік стилистикамен ұштасып жатады, яғни қазіргі күнде норма деп танылған грамматикалық, фонетикалық заңдылықтар мен олардың қолданыстағы көрінісінің ұштастығы және сәйкестігі тілдік норма болып табылады. Тіл мәдениеті теорияларының ішіне ұлттық әдеби тілге, көркем әдебиет тіліне қатысты ізденістер мен тұжырымдар да кіреді. Тіл мәдениетінің үлкен мәнге ие болып, қоғамның мәдени өмірінен орын алуы тіл дамуының барлық кезеңінде бірдей, біркелкі болмайды.

Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің қалыптаса бастауы ХІХ ғасырдың соңғы ширегіне тұтас келгенмен, бұл кезеңде тіл мәдениетін сөз ететін қазақ қоғамының әлеуметтік, ағартушылық, ғылыми базасы болмады. Тіл мәдениеті проблемаларына оның алдында тұрған бүгінгі таңдағы міндеттері немесе жүргізілуге тиіс іс-шаралавр да жатады. Ең басты міндет – қазақ тілі мәдениетін көтеру, жетілдіру, насихаттау. Ол үшін: ана тіліміздің сөздік қазынасын жақсы, дұрыс пайдалану. Бұл жерде әңгіме екі-үш тұрғыдан айтылуы тиіс: бірі-ғасырлар бойы жасалып, сақталып келген лексикалық қорды жұтатпай сақтау, толықтыру, ол үшін көне, сирек, жергілікті сөздерді жинап, бүгінгі қолданысқа жарамды деп табылғандарын әдеби нормаға қосу. Әсіресе, қазақ халқының ұлттық салт-дәстүріне, шаруашылық түрлеріне, табиғаттануына, дүниетанымына, психологиясы мен халықтық философиясына қатысты сөздер мен тіркестерді, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді жинап, ұмыт болғандарын хатқа түсіріп, мағыналарын түсіндіріп отыру. Бүгінгі қазақ тілі мәдениетінің өзекті де әлеуметтік – ғылыми мәні зор мәселесі – терминология жайы. Бұл тұста әңгіме кірме терминдер, жасанды терминдер, сүйегі шет тілдік, бірақ «қазақыландырылған» терминдер туралы болмақ. Бұлардың да шешімі, сайып келгенде, норма проблемасына келіп тіреледі. 90-жылдардан бермен қарай терминология мәселелері баспасөз беттерінде жиі сөз болып отыр.

Тіл мәдениеті тек сөз таңдау, сөз жасау, сөйлем құрастыруда ғана емес, сөйлеу актісінде сөздерді дұрыс айту нормаларын сақтауға келгенде айрықша мәнге ие болады, яғни орфоэпиялық заңдылықтарды көрсету, олардың сақталу

және бұзылу сәттерінің себептерін анықтау, ережелерін ұсыну сияқты ғылыми-практикалық іс-әрекеттер де тіл мәдениеті міндеттерінің бірі және өзге салаларға қарағанда істелер жұмысы көбірек, оларды жүзеге асыру қиынырақ.

Емле, яғни сауатты жазу мәселесі – қай кезеңде де тілді жазба түрде пайдалану барысында дүниеге келетін талап, орфографиялық нормалар да бүгінгі таңда қайта қарастыра сәттері бар және ол сәттер лексикалық, грамматикалық нормалармен ұштасып жататын іс-әрекеттер. Тіл мәдениетінің және бір проблемасы – шаршы топ алдында ауызша еркін, дұрыс, шешен сөйлеудің шарттарын, тәсілдерін айқындау, үлгілерін көрсету, белгілерін танытатын ереже іспеттес құралдар ұсыну.

Дәріс тақырыбы: Сөз мағынасы және оны түсініп жұмсау.

Дәріс жоспары: 1. Сөз мағынасы

2. Жаңа сөздер мен қолданыстар, олардың нормалану процесі

3. Қарапайым сөздер, жаргондар және әдеби норма

4. Диалектизмдер және әдеби норма

Дәріс мазмұны: Алдымен, сөз мағынасы дегеніміз не, оны тіл маманы емес өзге адамдар, қалың жұртшылық, оның ішінде жазатын, сөйлейтін ақын – жазушылар, журналисттер, комментаторлар, лекторлар, мұғалімдер мен өзге де ұстаздар және, т.б. жазарман мен сөйлермендер сөз мағынасын түсініп қолдану деген талапқа қалай қараулары керек дегенді айтар болсақ.

Жалпы тілдік норма тұрғысынан алғанда, сөздің лексикалық мағынасы деген болады, ол – сол сөз білдіретін негізгі мағына, номинативтік мағынасы әлемге жарық, қызу беретін планета. Бұл сөздің «Күн» планетасына қатысты туған «таңның атуы мен күннің батуы аралығындағы уақыт, күндіз» және «24 сағатқа тең уақыт, тәулік» деген 2-3 – мағыналарын да лексикалық мағына деуге болар, әлде оны негізгі лексикалық мағынадан өрбіген қосалқы лексикалық мағына деміз бе, қысқасы ең түпкі мағынадан туындағандар.

Қазақ тілінде өзге де тілдердегі сияқты ай, күн, жер, бас, көз, қол сияқты көптеген сөздердің бірнеше мағынада жұмсалатындығы белгілі. Олардың біреуі негізгі лексикалық не негізгіге жуық мағына болады да, қалғандары не ауыспалы, не стильдік, не тіркесімдік, т.т. мағыналары болады. Айталық, күн сөзін «уақыт, мезгіл, дәуір, кез» мәнінде немесе «өмір, тіршілік», «ауа райы, табиғат құбылысы» сияқты мағыналарда қолданғанда, күн деген сөздің ауыспалы мағыналарын пайдаланамыз. Ал күн батты сияқты тіркесте күн сөзі «планета» деген өз мағынасында қолданылып тұрған тәрізді болғанмен, бұл тіркесте ол мағына мүлде жоқ, алдымен күн планетасы батпайды, жер планетасы күнді айналғанда, күн көрінбейтін кез туады, екіншіден, әңгіме бұл жерде тіпті күн планетасы туралы емес, қараңғы шақтың түсе бастағаны, тәуліктің бір кезеңінен екіншісіне көшкені туралы, демек, осы тіркесте күн сөзінің мағынасы «жіпсіз байланып тұр», тіркестің әр компоненті өздерінің негізгі мағыналарынан айырылып, тек бір – біріне қосақталған түрінде басқа бір мағына беріп тұр.

Тілдің лексикалық қазынасындағы сөздердің көпшілігінің негізгі мағынасы айқын, баршаға түсінікті болып келеді. Оларды бейтарап сөздер дейді. Ал енді

бір топтарының мағыналары көпшілікке тегіс түсінікті бола бермейді. Ол топтарға архаизм деп аталатын көне сөздер, тарих іздері бар, қазіргі қолданыста сирек кездесетін сөздер (историзмдер), контекстік қолданыстарға жататын кейбір қарапайым сөздер, авторлық бір қолданар сөздер болып танылатын окказионализмдер, бірқатар жаңа сөздер неологизмдер жатады.

Жаңа сөздер мен қолданыстар, олардың нормалану процесі. Жаңа сөздер дегендер тіл дамуының белгілі бір кезеңіне қарай танылуы тиіс. Өйткені өткен кезеңдерде жаңа сөз болған бірліктер келесі кезеңдерде жаңа деген белгісінен айрылып қалады немесе олар тілден орын ала алмай, ығысып кетеді, сондықтан бұл жерде қазақ әдеби тілі даму барысының бүгінгі кезеңіндегі жаңа сөздерге көңіл аударылады.

Сөздік қазынаны толықтыратын көздер бірнешеу, олар: ауызекі сөйлеу тілі, бір канал арқылы әдеби тіл айналымына диалектизм мен қарапайым сөздер өте алады; ауыз әдебиеті үлгілері, бұл бұлақтан әдеби тіл көне сөздермен, сирек сөздермен толығыды; қарым – қатынасқа түскен өзге халықтардың тілі (шет тілдері), бұл көздің кезеңдегі ең үлкені – орыс тілі арқылы русизмдер мен халықаралық немесе интернационалдық деп аталатын қор еніп отыр.

Лексикалық құрамның толығыуына себепкер болатын факторлар да әр алуан: 1) тілдің өзіне тән ішкі даму заңдары: сөз мағынасының кеңеюі, ә затты, әр құбылысты, әр ұғымды даралап жеке – жеке атау қажетті; 2) экстралингвистикалық факторлар: термин жасау процесі, аударма әдебиеттің дамуы, бұқаралық ақпарат құралдарының жаңа түрлерінің дамуы, қоғам өміріндегі саяси – мәдени өзгерістер, ғылыми – техникалық революция. Міне, осылардың барлығы лексикалық нормалану процесіне тікелей әсер етеді. Сөздердің жаңа лексикалық бірліктер ретінде тілге енуі үшін әдеби норманың өлшем – межелеріне сай келуін күту керек болады, яғни бұларды көпшіліктің дұрыс деп тануы, нормативтік сөздіктерде тіркелуі, жарыспалылықтан арылуы қажет. Сол себептен де 1985 жылы тұңғыш рет жиналып «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» деген атпен жарияланған сөздік «Жаңа сөздер» деп аталмай, «Жаңа қолданыстар» деп аталуының мәні сөздікте берілген тұлғалардың барлығы бірдей жаңа сөз статусына ие болу – болмауы неғайбіл екендігінде. Бұлардың басым көпшілігі жүз ойланып, мың толғанып барып ұсынылған сөздер болғандықтан, әдеби нормаға еніп тұрақтала түскенін, енді біреулері әлеумет сынынан өте алмай, яғни көпшілік дұрыс деп бағалап қабылдамай қалып қойғанын, келесі бір тобы екі – үш вариантта ұзағырақ жүріп қалғанын сөздіктің кейінгі басылымдары көрсетеді.

Жаңа қолданыстардың бірқатары өлеңдерде келетін поэтикалық, стильдік мақсатқа қолданылған жаңа тұлғалар, мысалы альпинист дегеннің асқарпаз, әлем дегеннің әлемиет, флагман дегеннің мағынасында жалаугер сөздері өлең текстерінде ғана кездескен жаңа тұлғалар. Бұлардың да жалпыға ортақ әдеби тіл нормасына енуі екіталай.

Жаңа қолданыстар сөздігінде екі – үш, кейде тіпті төрт вариантта хатталған қатарлар біршама реттеліп, бір варианты тұрақтала, нормалана бастаса, қалғандары әлі де қосамжарланып келе жатыр. Олар көбінесе ғылыми, саяси, мәдени терминдер емес, тұрмыстық зат атаулары, мысалы, күні кешеге, тіпті

бүгінге дейін, варенье, печенье, кнопка, штепсель, простыня, значок, ванна, клюша, наждак сияқты атаулар бұрынырақ не орысша түрінде, не суреттеме тіркестер түрінде қолданылып келген болса, енді оларға қазақша балама іздеп табу әрекеті бел алды, жаңа қолданыстардың едәуір басым бөлігі осы салаға кіреді.

Жаңа сөздердің нормалану процесінде әлеуетті сөздердің өтпелілік қызметі күшті екенін айтуға болады: әлеуетті сөздер жаңа тұлғаларды нормативтік қорға жақындататын аралық топ. Жаңа қолданыстардың үлкен тобын қазақ өміріне кейін келген жаңа зат, бұйым, керек – жарақтардың атаулары құрайды. Олар көбінесе тұрмыстық лексика қазынасына кіреді. Бұл ұғымдар бұрын көбінесе орыс сөздерімен не түсіндірме сөз тіркесімен аналитикалық амалмен берілетін. Солардың енді қазақша баламасын іздеп, бір сөзбен атау талабы қолға алынды. Мысалы, значок, форточка, тесьма, оправа, грелка, коляска, календарь, компос, наушник сияқты қазақ тұрмысында бұрын болмаған зат, бұйымдарды, әрине, қазақша атаудың қажеттігі даусыз, оның үстіне бұлардың дені орыс сөздері, ал орыс сөздерін аударып қазақша атау дәстүрі белгілі. Зат, бұйым атауларын бірден таба қою қиынға соққанын бұлардың қазақша баламасының екі – үш, кейде тіпті төрт вариантта болып келгені көрсетеді. Мысалы, аталған сөздіктің үш басылымында наушниктің қазақша құлаққалқан, құлаққап, құлақілдік, құлақілдірік, құлақтама деген бес түрлі атауы тіркеліпті, машинаның кузовын қау және қорап деп қазақшалап келеміз, варенье деген тәттінің мұраппа, қайнатпа, тосап деген қазақша варианттары тіркеліпті, сөздік балалардың коляскасын қолкүйме, күйме – бесік, бесік – арба деп қазақша атағанның біреуін таңдауды ұсынады.

Бұл жарыспа атаулардың біреуінің бірден нормаға айналуына еркін жол бермейтін себептер бар: алдымен ұсынылған балама сөздің номинативтік мағынасы аталатын затты толық бере алмайды, айталық, қолкүйме, құлаққап, құлаққалқан деген күрделі атаулардың күйме, қап, қалқан деген екінші компоненттері атайтын заттың ұғымын бермейді: коляска күйме емес, қап, қалқан дегендердің де мағынасы құлаққа ілетін дыбыс тыңдайтын аппаратқа келмей: наушникпен құлақты қаптамайды немесе наушник құлаққа қалқан етіп қоятын зат емес. Көзілдіріктің морфологиялық моделімен құлақілдірік немесе құлақілдік варианты мағына жағынан дұрыстау келеді.

Жаңа қолданыстар сөздігінен орын алған сөздердің ішінде ғылыми, өндірістік, техникалық терминдердің қазақша баламалары аса көп деуге болады. Басқосулар (встречи), дүниеқоңыз (вещизм), кеудемсоқтық (амбиция), мерейгер (лауреат) сияқты жаңа қолданыстар әлеуметтік, саяси, мәдени терминдерге жатады деуге болады, олардың қатарында жкңіскер (чемпион), желаяқ (бегун) сияқты спорт терминдері де бар. Осы жаңа қолданыстардың терминдік топ құрауларынан гөрі, күнделікті мәдени өмірімізде жиі қолданылатын көпшілігі қолды сөздер ретінде сезілуі басым.

Жаңа сөздер деп жүргеніміздің тағы бір тобын ғарыш, ғарышкер, ғаламшар (планета), ғарышнама (космология), жанұя (отбасы, семья) сияқты қолданыстар құрайды. Сондай – ақ сөздікке кірмеген елбасы (президент). Бұларды біз тілдік лексикалық бірлік деп емес, стильдік бірлік (сөз), яғни космос, космонавт,

космология, планета, отбасы, президент сияқты атаулардың көріктеуші, сипаттаушы, қосалқы сыңарлары, олар белгілі бір көтеріңкі үнмен келген мәтіндерде қолданылатын поэтикалық элементтер деуге болады. Айталық, ресми құжаттарда, ресми материалдарда республика басшысы туралы әңгіме болса, Президент атауы, ал публицистикада, көтеріңкі үнмен келетін мәтіндерде бас әріппен Елбасы деп қолданылып жүр. Сондай – ақ физика, астрономия салаларына қатысты ғылыми әдебиетте өзінің тура мағынасында келгенде, космос, космогония, астронавт, космонавт деп қолданылуға тиіс термин атаулар публицистикада, поэзияда ғарыш, ғарышкер деген «көркем, сәнді» қосалқы аттармен берілуі мүмкін. Сондықтан, оқулықтар мен ғылыми еңбектерде, ресми құжаттарда ғарыш, ғарышкер, жанұя деген варианттар норма емес, олар «көріктеуші», «суреттеуші», «бағалаушы» сөздер. Бүгінгі кезеңдегі әдеби тіліміздің лексикалық нормасын реттеуде, оны дұрыс қолдануда жалпы тілдік норма мен стильдік, эстетикалық норманы шатастырмау керек. Бұл орайда ғарыш, жанұя, жеделхат, төлқұжат сияқты «көріктеуші» атауларды терминдік, жалпы лексикалық норматив бірліктерге айналдыру әрекеті бар, бұл – әрі сөз табиғатын, сөздің терминдік варианты мен оның «сипаттауыш» варианты да болатындығын және олардың әрқайсысының қолданылатын орны, мақсаты, уәжі болатындығын жете түсінбеушіліктен туындаған құбылыс.

Тілдің құрылымдық жүйесіне сай келмейтіндері, көпшілік қауымның талғамы дұрыс деп танылмағандары бір – екі жерде ғана қолданылған жаңа сөздер әрі қарай жалғаспай, әдеби тіл айналымына түспей шығып қалады, мысалы, білдірме (сводка), безендірме (транспарант), бұйырман (заявка) дегендердің орнына басқа варианттар іздестіріледі не шет тілдік сөздер қолданылады.

Жаңа қолданыстардың әдеби тіл қорына көшіп, нормалану процесі уақытты және тәжірибені қажет етеді, әсіресе көпшілік күнбе – күн пайдаланылатын газет, журнал, радио, теледидар сияқты ақпарат құралдарында жиі қолданылуының мәні айрықша. Қолданылу жиілігі – нормаланудың ең пәрменді факторы. Кейбір сөздер өте жиі жұмсалғандықтан, тілдің құрылымдық нормасына да, мағыналық дәлдігіне де жауап бермейтіндігіне қарамастан, нормаға айналып, әдеби тіл қазынасынан орын алып отыр не орын ала бастады. Мысалы, «трезвость» ұғымын беретін сауаттылық сөзі, «отбасы» мағынасындағы жанұя деген нағыз жасанды тұлғалар, «космос» ғылыми терминінің «ғарыш» аудармасы, космодром сөзінің ғарыш айлағы, аэродромның әуежай болып жиі қолданылуы осылардың айғағы.

Лексиканың толығыуы немесе біршама сапалық өзгерісі – қоғамның әлеуметтік, саяси, мәдени, экономикалық дүмпулері, күрт өзгерістері кезінде болатыны белгілі. Соңғы онжылдық – қазақ қауымы үшін осындай өзгерістер, төңкерістер, алмасулар кезеңін бастан кешуде.

Тілдің қоғамдық қызметінің артуына байланысты оның сөздік қоры, лексикалық қабаты жаңа сөздермен толығып, ойды берудің сан алуан тәсілдері, синтаксистік оралымдар, сүбелі тіркестер тілдік қолданысқа еніп, тіліміздің икемділік қасиетін арттырып, байытып отыратыны белгілі. Осыған орай өңі айналған тіркестер, жаңа тұлғалы сөздер, ықшамдалған сөйлемдер, терминдер

тілдік қолданысқа көптеп еніп жатады. Жаңа қолданыстардың тіл заңдылығына сай жасалуы, тілдік қолданысқа түскенде белгілі бір қызмет атқарып тұруы, мағынасының тайға таңба басқандай анық, айқын болуы керек. Грамматикада сөз атаулының правосы бірдей. Бірақ сөз мәтін құрап, айналысқа түскенде, оның бастапқы мағынасы да өзгеріп отырады. Осыған орай дұрысты бұрыстан ажыратып отыратын ғылым саласы қажет болды. Бұл орайда «тіл мұхитындағы жанару, жасару, өсу, өрбу, дегендеріңіздің сан түрін саралап, тамыршыдай тарамдап, талдап беруге тиісті ғылымның бір саласы – тіл мәдениеті деп білеміз», - дейді профессор Ө. Айтбаев. Осыған орай тіл білімінің бір саласы ретінде *Тіл мәдениеті* ғылымы өмірге келді.

Қандай ғылымның болмасын, аяғынан тік тұрып, оқырманына өз деңгейінде жету үшін оның жан-жақты зерттелуі керек екендігі белгілі. Атап айтқанда, тіл мәдениеті ғылымын тілдің бір саласы ретінде тану үшін, ең алдымен, оның қарастыратын нысаны, мазмұнын құрайтын өзіне тән бірліктері, салалары, яғни ғылыми негізі айқындалуы тиіс.

Тіл мәдениеті – кең ұғым. Ол көбіне-көп қарым-қатынас құралы болып табылатын, тілді жетілдіре беру, ұштай түсумен қатар сөз шеберлігі, сөйлеудегі әдептілік тәрізділерді де қамтиды. Тіл жеке сөздерден тұратын, яғни сөз – тілдің бір элементі. Сөз мәдениеті дегеніміз қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр қилы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл, тиімді қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па дегенге саяды. Сөз мәдениеті алдымен, әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық нормаларын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу дегенді білдіреді.

Тіл мәдениеті дегеніміз - тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы. Тіл мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық) тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру. Тіл мәдениетіне берілген анықтамалардан: тілді дұрыс қолдану, яғни білдірмек ойға сөздерді сай етіп дұрыс, дәл таңдай білу, ой мен сөздің құр дәлдігін табу емес, сонымен қатар сөздерді тыңдаушыға әсер ететіндей орынды, көркем етіп қолдану, оларды бір-бірімен дұрыс байланыстыра, дұрыс орналастыра білу, сөйлемді тым шұбалаңқы да емес түсінікті етіп дұрыс құрастыра білуді аңғаруға болады. Тілдегі дұрыстықтың негізі – тілдің қалыптасқан жүйесі, заңдылығы, құрылымы, нормасы. Әрине, ол заңдылық өзгермейтін құбылыс емес, сөз қолданушының шеберлігіне қарай сөз арқылы көрікті де көркем дүниелер жасалады. Демек, тіл мәдениеті дегеніміз – біріншіден, тілдің қалыптасқан заңдылығын, жүйесін, нормасын бұлжытпай сақтау болса, екіншіден, айтпақ ойымызды «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетіндей» көркем де бейнелі, әсерлі етіп жеткізу.

Тіл мәдениеті курсының мақсаты мен міндеті, зерттеу нысаны мен салалары. Тіл мәдениетінің негізі – тілдік норма, яғни тіл мәдениеті дегеніміз тілдік нормаларды, оның ішінде әдеби тіл нормаларын дұрыс сақтау әрекеті болып табылады. Тіл мәдениеті әдеби тілдің нормасы туралы білім саласы ретінде пайда болғаны мәлім. Тілдің таңдамалы, қолайлы, ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелерін әдеби тілдің нормасы дейміз. Тілдік норма дегеніміз – тілдегі бірізділік, тіл материалдарын нормалау деген сөз, белгілі бір тәртіпке, заңдылыққа бағындыру (М. Балақаев). Норма дегеніміз - әлеуметтік тұрғыдан қолдау табатын ғана ереже емес, ол тілдік тәжірибеге сүйенетін, тілдік системаның заңдылықтарын көрсететін және беделді жазушылардың қолданылуымен расталған ереже (К. С. Горбачевич). Қазіргі қазақ әдеби тілінде қалыптасқан тілдік нормаларды ғалымдар: орфоэпиялық, орфографикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік, лингвостилистикалық деп бөледі. Осыған орай курстың негізгі мақсаты – тілдің қалыптасқан заңдылықтарын, жүйесін, яғни нормаларын сөз ету, одан ауытқудың себептерін ашу; ойды түсінікті де көркем жеткізудің, тіл байлығын орынды жұмсай білудің маңыздылығын байқату. Яғни студенттен ой байлығын, тіл көркемдігін, тіл тазалығын талап ету.

Тіл мәдениеті курсының мақсатына қарай мынадай *негізгі міндеттер* қойылады:

- студенттерді ауызша сөйлегенде сөзді дұрыс дыбыстауға дағдыландыру. Осыған орай тілдің бағзы заманнан қалыптасқан орфоэпиялық нормасының негіздерін игерту;
- сауатты жазуға, яғни орфографикалық норманың заңдылықтарын қатаң сақтау дағдыларын қалыптастыру;
- әр сөзді мағынасына сай жұмсауды дағдыландыру. Әр сөздің өзіне тән мағынасы, қолданылатын аясы, стильдік реңкі, тіркесетін сөздері бар екендігіне студенттердің назарын аудару;
- айтайын деген ойын сөйлем түрінде жүйелі, тіл заңдылығына сай жеткізе білуге қалыптастыру;
- көркем әдебиет тіліндегі уәжді, уәжсіз қолданыстарды бір-бірінен ажырата білуге дағдыландыру т.б.

Тіл мәдениеті ғылымының зерттеу нысаны да тілдің басқа салалары сияқты – сөз. Мәселен, тілдің фонетика саласы сөздің дыбыстық жағын, лексикология мағынасын, морфология құрамын, сөзжасам құрылымын, синтаксис сөйлемнің құрылысын қарастырады. Ал, тіл мәдениеті ғылымы сөздің дұрыс дыбысталуын, мағынасына сай дұрыс қолданылуын, емле ережесіне сай дұрыс жазылуын, қосымшаның дұрыс қосылуын, сөздердің бір-бірімен дұрыс тіркесіп, сөйлемнің дұрыс құралуын және ойдың көркем де айқын берілуін қарастырады, зерттейді. Демек, тіл мәдениеті ғылымы тіл білімінің барлық салаларымен тығыз байланыса отырып, әр саланың қалыптасқан заңдылықтарының дұрыс сақталынуын талап етеді.

Тіл мәдениеті ғылымы еңбектерде: баспасөз тілінің мәдениеті, сөйлеу тілінің мәдениеті немесе ауызша сөйлеу мәдениеті және сөз қолдану мәдениеті делініп әр түрлі жіктеледі. Ауызша сөйлеу мәдениеті әдеби тілдің орфоэпиялық

нормасына негізделеді. Атап айтқанда, сөйлеу актісінде қатар немесе алшақ тұрған дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, сөздің құлаққа жағымды естілуі. Мысалы:

Мен қазақпын мың өліп, мың тірілген,
Жөргегімде таныстым мұң тіліммен.
Жылағанда жүрегім күн тұтылып,
Қуанғанда күлкімнен түн түрілген (Ж. Молдағалиев)

деген өлең жолдарының кей сөздері ауызша айтқан кезде: **меңғазакпын, жөргөгүмде, тұтұлп, қуаңғанда, күлкімнен, түрүлген** болып айтылады. Бұл - қазақ тілінің қалыптасқан орфоэпиялық нормасы. Ал орфографикалық норма сөздің дұрыс жазылуына негізделеді. Оның негізі – емле ережелері. Лексикалық норма сөзді мағынасына сай дұрыс қолдануды талап етеді. Синтаксистік норма сөздерді бір-бірімен дұрыс тіркестіру, сөйлем мүшелерінің қалыпты орнын сақтау, сөйлемді дұрыс құру сияқты қалыптасқан заңдылықтарға негізделеді. Ал стилистикалық нормалар сөздің стильдік бояуына, қолданымдылық ерекшелігіне негізделеді.

Тіл мәдениетінің негізгі ұғымдары. Тіл мәдениетінің негізгі ұғымы – тілдегі дұрыстық және тілдік норма. Тілді дұрыс қолданудың негізінде тілдік норма жатыр. Тілдік норма дегеніміз – тілдегі бірізділік, тіл материалдарын нормалау деген сөз, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру. Тілдік нормалардың түрлері жоғарыда аталды. Бұл жерде назар аударуды қажет ететін нормамен қатар жүретін, оған тікелей қатысты: жүйе, дағды, құрылым ұғымдары. Құрылым әр тектес элементтердің арақатынасынан және бірлігінен тұрады. Ол элементтер мыналар: а) дыбыс; ә) морфема; б) сөз; в) сөйлем. Дыбыс – тілдің материалдық таңбалары, морфема – сөздің мағыналы бөлшегі, сөз – зат пен құбылыстың атауы, сөйлем – ойды берудің амалы. Бұлар тілдің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік құрылымдары. Тілде жүйе болмаса, оны есте сақтау да қиын. Сондықтан жүйелілік – тіл құрылымының басты белгісі. Яғни тіл өзіне тән құрылымы бар, жүйелі құбылыс болып табылады.

Норма – тілдің «туа біткен» қасиеттерінің бірі іспеттес. Ол белгілі бір реттілік, жүйелілік құбылыс ретінде ауызекі сөйлеу тіліне де, әдеби тілдің ауызша қолданысына да, жазба тілге де тән.

Тілдік норманың табиғаты екі түрлі: бірі тілдің өзінде қалыптасқан нормалар және ереже бойынша ұсынылған нормалар. Соңғыларды «ереже бойынша» деп атауымыз шартты. Бұл жердегі «ереже» дегеніміз – грамматика оқулықтары мен әр алуан сөздіктер, анықтағыштар, т.б. Мысалы, қазақ тіліндегі септеу, жіктеу парадигмалары, сын есім шырайлары, етістіктің етіс тұлғалары, шақтық мағыналары, жұрнақтар арқылы жаңа сөздің жасалуы сияқтылар «туа біткен» - яғни өте ертеден тілдің өзінде қалыптасқан, әбден орныққан, тілдің өз табиғатына тән жүйеге айналған заңдылықтар. Ал –мен (-пен, -бен) шылауын қосымша ретінде танытып, көмектес септіктің көрсеткіші деп ұсыну, оны септік парадигмасының өзге жалғаулары сияқты сөзге қосып жазу нормасы – «қолдан жасалған», яғни ережемен реттелген норма.

Тілдегі норма құбылысын зерттеушілердің айтуына қарағанда, норма мәселесіне тек сөздердің, грамматикалық амал - тәсілдердің, тілдік

құрылымдардың жүйелі түрде біршама орныққан, көпшілік дұрыс, әсем деп тапқан қолданыстары ғана емес, осындай қолданыстардың таңдалып алынуы мен қолданыс барысының тенденциясы, яғни бағыт - бағдары, өміршендігі, уәжділігі, әлеуетті деген мәселелер де кіреді. Норманы сөз еткенде, әрдайым оның жалпы ұғымын, мән - мағынасын әңгімелеп қана қоймай, оны ажыратып қарастыру керек: әуелі ауызша тіл мен жазбаша тілдің нормалары, сондай - ақ функционалдық стильдердің әрқайсысының нормалары дегендерді бөліп - бөліп алу қажет. Әрине, бұл нормаларды бір - бірімен астаспайтын, бірімен - бірі байланыспайтын оқшау - оқшау автономиялар деуден гөрі, түп - тамыры ортақ «үлкен үйден» өрген отаулар деп таныған жөн, өйткені әдеби норманың өзегі стильдік жағынан бейтарап, «көпшілік қолды» тіл элементтері болады. Барлығы жиылып келіп бүгінгі ұлттық әдеби тілдің, оның ауызша және жазбаша түрлерінің қолданылу жүйесін, тәртібін білдіреді. Сондықтан, зерттеушілердің танымына қарағанда, тілдегі нормалылық үш тағанға орналасады: бірі – қандай да бір норма, негізінен, сол тілдің табиғатына, құрылымына сәйкес болуы; екіншісі – қатынас құравлы ретінде көпшілікке ортақтығы, қайталанып келіп отыратындығы; үшінші – белгілі бір кезеңдегі әлеуметтік талғамның сол қолданысты дұрыс деп тануы. Соңғы таған ол нормаларды мақұл деп тануға, кодификациялауға алып келеді. Тілдің өзінде болатын табиғи норма мен кодификация тепе-тең құбылыстар емес, кодификация дегеніміз сөздерді орнымен қолдануды, сөзжасам тәртіптерінен, сөз өзгерту жүйесін, сөздерді тіркестіру мен сөйлем құрастырудың ережелерін заңдастырып, қалыптастырып хатқа түсіру, басқаша айтқанда, қабылданған тілдік нормалардың оқулықтарда, сөздіктерде, анықтағыштарда әр алуан ережелер түрінде ұсынылуы.

Жалпы тілдің өзінде қалыптасқан нормалар мен кодификацияланған, оның ішінде ереже бойынша ұсынылған нормалардың арасында айырма болады. Тілдің өз нормасы – әлдеқайда тұрақты, көбіне-көп ұзақ сақталатын құбылыс, ал кодификацияланған норманы бұзып қолдану тәжірибесінде аз кездепейді. Тілдің нормаларын тіркеп, реттеп жүйеге келтіріп отыру және оларды кодификациялау – жазба әдеби тілдің шаруасы. Бұған қазақ тілінің 1940ж.кириллицаға көшкен кезінен бермен қарай алғашқы орфографиялық нормаларының екі рет: 1957 және 1983 жылдары елеулі түзетулермен жаңғырғаны дәлел бола алады, соған сәйкес түзіліп, жарық көрген емле сөздіктерінің (оларды «Орфографиялық сөздік» деп ғылыми түрде атап келеміз): 1941, 1948, 1963, 1968, 1972, 1978, 1988 жылдары жарық көрген басылымдарын жай көзбен салыстырып қарағанның өзінде, оның ішінде толық түрде ресми басылым ретінде алғашқысы 1963, екіншісі 1978, ең соңғысы 1988 жылдар үш рет түзетіліп, толықтырылып басылған емле сөздіктеріндегі сөзтізбеде берілген сөздердің түрлері, ұяда берілген тіркестер, кейбір сөздерге қосымша жалғану үлгілері арасында айтарлықтай өзгерістер бар. Кодификацияланған нормалардың азды-көпті өзгеріске ұшырап отыруы-тәжірибе талабынан туған заңды құбылыс болса, тілдің табиғи өзінен туындайтын құрылымдық модельдерден ауытқушылық та орын алып жататындығын айтуға болады. Мысалы, жіңішке сөзге немесе соңғы буыны

жіңішке дауыстыларға аяқталатын сөздерге қазақ тілі қосымшаларының да жіңішке түрде жалғануы – табиғи норма, құрылымдық модель. Айталық, күнә - күнәлі, күнәсіз, куә - куәлік, Күләш - Күләштің. Ал кейбір қосымшалар, мысалы, барыс жалғауы немесе етістік тудыратын –ла (-ле, -да, -де, -та, -те) жұрнағы жуан түрде жалғануға бейім: күнәлау, Күләшқа, куәландыру. Мұндай ауытқуларға емле ережелерінің де тигізетін ықпалы бар, яғни күнәға, куәландыру деп жазу нормасы солай дыбыстауға дағдыландырады және оны орфоэпиялық норма ретінде тұрақтандыра түседі. Қазақ тілінің үндестік заңдылығын бұзып ұсынылған нормалар әсіресе кірме сөздерге, кірме элементтерге қатысты болып келеді. Мысалы: кірме –паз, -қор, -қой жұрнақтары жіңішке сөздерге де осы жуан түрінде жалғанады немесе –гер деген жұрнақ жуан сөздерге де жіңішке жалғанады: өнерпаз, сәнқой, шәйқор, саудагер.

Тілдің өзіне тән табиғи нормасы мен ереже арқылы ұсынылып кодификацияланған нормалардың айырмасы жазба тілдің қолданыс тәжірибесінде едәуір байқалады. Мысалы, сөз соңындағы қ, к, п сияқты қатаң дыбыстардың дауысты дыбыстан тұратын немесе дауыстыдан басталатын қосымшалар жалғанғанда ұяндауы – қазақ тілінің табиғи нормасы, ал қазіргі жазба әдеби тілімізде: цех - цехы, шах - шахы, принцип - принципі, сап - сапында, тарих - тарихы, тип - типі, грип - грипі болып айтылуы және солай жазылуы осы норманы бұзып тұр. Сірә, бұл ауытқулыққа бірнеше фактор себеп болса керек: біріншіден, х дыбысының қазақ сөзінің соңында қолданылмайтындығында оны қ-ның қатарына жібермей, қатаң түрінде сақтауға итермелейтін сияқты, екіншіден, тариғы, шағы, цеғы, сабы, тибі, грибі деп дыбыстау бұл сөздердің тұлғалық төркінін өзгертіп, мағынасын түсінуге қиындық келтіретін қаупі де туатын болу керек, үшіншіден, соңғы қатаң дауыстыларды ұяндатпай жазу емлесі де қатаң түрде дыбыстауға, демек осылайша нормаландыруға алып келген сияқты. Араб жазуын тіәпті 1929 - 1940 жылдар ішінде латын жазуын пайдаланған кезде бұл сөздердің соңғы дыбысы ұяндап айтылуы мен жазылуы орын алған болар. Демек, уақыт озған сайын, әсіресе жазба тіл тәжірибесінде «норма ауысуы», «нормалар варианты» деген құбылыстар пайда болатынын байқаймыз. Нормалардың ауысуы мен жарыспа түрлерінің пайда болуында тілдің өзі туғызған мотивтермен қатар, экстралингвистикалық факторлар себеп болады. Мысалы, араб, парсы тілдерінен енген кейбір сөздердің варианттылығы тілдің өз заңдылықтарына сәйкес пайда болғандары мен жазба дәстүрді сақтау сияқты түпнұсқалық вариантын қолдану қатар жүріп келеді: есеп-қисап, амал-хамал, өмір-ғұмыр, ғашық-асық, әрекет-харекет. Бұл қатарға күні бүгінге дейін орын алып келе жатқан фонетикалық дублеттерді қосуға болады: бәле - пәле, бенде - пенде, гауһар - жауһар, т.б.

Әдеби тілдің нормасы дегеніміз – қоғамның белгілі бір кезеңдегі әдеби тілді жазба және ауызша түрде қолдану тәжірибесінде қалыптасқан, көпшілік қауым дұрыс деп таныған, жалпыға ортақ сөз қолдану, сөйлем құрастыру, сөз жасау, сөзді дұрыс дыбыстау, сауатты жазу заңдылықтары, яғни тілдік амалдарды дұрыс жұмсаудың көрінісі. Тілдік норманың құрылымдық табиғи түрлері және

ереже бойынша ұсынылған түрлері болады. Олардың қай қайсысы да, әсіресе соңғы түрлері таңдаудың, сұрыптаудың және өңдеудің жемісі. Тілдік нормалар, тілдің өзі сияқты тарихи өзгермелі құбылыс. Тілдің қолданылу тәжірибесінде әбден қалыптасып, біршама тұрақтандырылған ереже-қағидаларды норманың эстетикалық және прагматикалық теориялары негізінде жүйелеп заңдастырылуы олардың кодификациясы деп аталады. Тілдік нормалардың кодификациясы мектеп оқулықтарында, әр алуан орфографиялық, терминологиялық, түсіндірме, екі тілдік, үш тілдік сөздіктерге, анықтағыш құралдарда баяндалып хатқа түседі. Аталған сөздіктердің басым көпшілігі нормативтік сипатта түзіледі. Олардың сөзтізбесінде орын алатын нормативтік емес элементтерге «диалектизм», «жаргон», «қарапайым сөз», «арго», «көне» деген сияқты белгілер қойылады.

Сөздің нормаға айналуының негізгі шарттарының бірі жиілік деуге де болады. Сонымен қатар тіл заңдылығына сай жасалған сөздердің бәрі нормаға айнала ма деген де сұрақ туады. Мысалы, тілдік қолданыста: аспаз, куә, диқан сөздері бар екені белгілі. Осы сөздерге: -шы, -гер жұрнақтарын қосып қолдану кездеседі. Сонда жұрнақпен келгендегі сөздің мағынасы мен сөздің түбір тұлғасындағы мағынасының арасында өзгешелік бар ма? Әрине жоқ. Бұл сөздер қосымшасыз-ақ қосымша қосылғанда беретін мағынасын білдіре алады. Яғни қосымшалар ешқандай да мағыналық қызмет атқарып тұрған жоқ. Бұдан қандай қорытынды жасауға болады? Демек, сөз болсын, қосымша болсын, сөзде белгілі бір қызмет атқарып, мағына білдіруі тиіс. Сөзде белгілі бір мағына білдіріп, қызмет атқарып тұрмаған қолданыстарды профессор М. Балақаев нормадан жөнсіз ауытқу (ешқандай мақсатсыз) десе, ғалым Р. Сыздық уәжсіз ауытқу деп атайды. Яғни тіл заңдылығына, тіл жүйесіне сай жасалған қолданыстардың өзі белгілі бір мағына білдірмесе, нормадан ауытқу болып табылады. Сонымен, тілдегі дұрыстық пен норманың да бір-біріне сай келмейтін (дұрыстың бәрі норма емес) тұстары болады екен.

Норманың өлшем – шарттары. Тілдік норма деп тану үшін оған қойылатын шарттар болуы керек. Бұл шарттарды «норма» дегенді көтеріп тұратын тағандар десек те болар. Шарттардың бірі – норма сол тілдің табиғи, құрылымдық өзіндік заңдылықтарына сәйкес болуы керек, яғни тілдің грамматикалық құрылысының, сөз қолданысының, сөз жасамының, мағына құбылтуының, сөз сазының табиғи заңдарына қайшы келмейтін тұлға-тәсілдер норма болып саналады. Мысалы, бұл күнде жанданған бірқатар жұрнақтар арқылы жасалған сөздердің норма болып танылуы – осы модельдің тілдік жүйеде бұрыннан бар екендігіне қатысты. Айталық, адамның қызмет түрін, кәсібін, мамандығын білдіруде –шы жұрнағы тек қазақ, араб, парсы сөздерінен емес, орыс тілінен енген сөздерден де жаңа тұлғалар жасайды: тракторшы, комбайншы, футболшы дегендерді былай қойғанда, бұл күнде гипнозшы, парашютші, саботажшы, парламентші, газетші сияқты ондаған туынды сөздердің еркін жасалуына жалпы тілдік модель негіз болған, яғни бұл сөздерді қазақ тілі табиғатын бұзбайтын нормадағы тұлғалар деп табу керек.

Тілдік нормаға сай келмейтін грамматикалық, орфоэпиялық, сөзжасамдық құбылыстардың орын алу себептері де әр түрлі болып келеді. Олардың басым

көпшілігі өзге тілдің әсерінен пайда болатынын байқаймыз. Айталық, көптік әсіресе орыс тілінен аударылған үлгілердің әсері деуге болады. Ал оқырман, көрермен, сатарман, аларман, оралман деген жаңа сөздердің жасалуына «қамшы болған» қазақ тіліне күні кеше ғана – XIX ғасырдың II жартысында жүйені бұзып пайда болған атарман, шабарман сияқты бірді-екілі қолданыстар сияқты. Дегенмен бұл екі сөздің жағымсыз мәндік семасы кейінгі оқырман, көрермендерде сақталмайды.

Норманың екінші шарты – тілдің қатынас құралы ретінде қалың жұртшылықтың әрдайым қолданысында болатындығы, яғни әлеумет дұрыс деп тауып, көпшілік болып әрдайым қолданып отыратын сөздер, грамматикалық тұлға - тәсілдер, сауатты жазу, сөзді дұрыс дыбыстау үлгілері норма болып табылады. Бұл жерде нормалылық құбылысы тілдің өмір сру кезеңіне байланысты қаралады. Мысалы, қазіргі әдеби тіліміздің нормалары – осы кезеңде қолданылатындары. Айталық, бұл күнде көпшілік жалпы «әйел», одан соң «біреудің жұбайы, жары» деген мағынаны білдіру үшін адамды жынысқа бөлгендегі атауы ретінде әйел сөзін қолданады, бұл осы күнгі әдеби норма, оның «қатын» деген синонимі белгілі бір стильдік реңкпен ғана жұмсалатын «әдеби емес» сөз.

Нормалылықтың «көпшілік қолданатын» деген өлшемі «әдеби» және «әдеби емес» деген қатарларды анықтауда басты шарт болады. «Әдеби емес» параллельдердің түрлері әр алуан. Айталық, күні бүгінге дейін бірқатар сөздердің жуан не жіңішке айтылатын қатарларының қайсысы әдеби норма екендігін белгілеу қиындық туғызып келеді: кәзір - қазыр, әулі - аула, заңғар - зеңгір, пара - пәре.

Фонетикалық дублеттер қатарын тек жуан - жіңішке параллельдер ғана емес, өзге де, ұяң - қатаң немесе с-ш, ө-ү, ұ-ы дыбыстары алмасып келетін сөздер құрайды. Мысалы, диірмен - тиірмен, айғай - айқай, шама - сама, сопы - сұпы, т.б. сияқты қатарлар мен й-г, й-ғ дыбыстар сәйкестігі сияқты тілдің өз дамуында пайда болған құбылыстың көне-жаңа варианттары да (киіз - кигіз, жейде - жегде, иесі - егесі) түпкі әдеби норманы анықтауда кейде оңай, кейде қиын шешімдер туғызып келеді.

Көпшілік қолданысына ие болу – нормалылықтың бір белгісі деп танылғанда, мұны лексикалық саласынан ғана көріп қоймаймыз, семантикалық қолданыстардан да, грамматикалық амал-тәсілдерден де, стильдік қызмет түрлерінен де, орфоэпиялық тәжірибеден де табамыз. Мысалы, бір алуан сөздердің тек жағымсыз не жағымды мағынада ғана қолданылатындығы, сондықтан өзіне қатысты сөздерді таңдап жұмсалатындығы – әдеби норма. Айталық, арқасында сөзі жағымды мағынада тіркес құрайды: денсаулықтың арқасында, байлықтың арқасында, таланттың арқасында, ал аурушандықтың арқасында, жоқтықтың арқасында, дарынсыздықтың арқасында деп айтылмайды, ол әдеби норма түгіл, жалпы тілдік нормаға сыймайды.

Грамматика саласына келсек, бағындырушы мүше мен бағынушы мүшенің орын тәртібі ежелден тілдің өзінде қалыптасқан: бастауыш баяндауыштан, анықтауыш толықтауыштан, пысықтауыш өздеріне қатысты сөйлем мүшесінен, көбінесе баяндауыштан, меңгерілетін сөз меңгерушіден бұрын тұратындығы –

норма. Бұл норма ауызекі сөйлеу тілінде немесе белгілі бір стильдік мақсат көздеген тұстарда жазба тілде бұзылуы әбден мүмкін.

Лексика, орфоэпия, орфография салаларына қарағанда грамматикады дұрыс деп танылған тұлға - тәсілдердің көпшіліктің жаппай қолданысында болуы, яғни нормалылықтың екінші шарты әлдеқайда басым. Солқылдақтау салалар – орфография мен орфоэпия. Әсіресе сөз сазы, яғни сөйлеу актісінде сөздерді дұрыс дыбыстау нормалылықтың екінші белгісіне келгенде әлсіздік танытады. Әсіресе әдеби тілдің әлеуметтік қызмет өрісінің бірі – шаршы топ алдында сөйлеу бел алған кезде, оның ішінде теледидар мен радио, театр мен жалпы сахна өнерінің түрлері қарқынды жұмыс істей бастаған тұстарда сөйлеу актісінде сөздерді қиюластырып, үндестіріп, сазды етіп айтылуына үлкен мән беріледі.

Норма деп танудың үшінші шарты – оның әлеуметтік қолдау табуы, яғни қалың жұртшылықтың белгілі бір сөздің, тіркестің, грамматикалық тұлғаның, жаңадан жасалған не өзге тілдерден енген сөздердің осы мағынада қолданысы, осы тұлғалда айтылуы дұрыс, сөздердің сөйлеу үстінде осылайша дыбысталуы жөн деп мақұлдауы. Әрине, бұл – тілдік норманың «көпшілік дауыспен» шешілі емес. Сол тілде сөйлейтін қалың жұртшылықтың «дұрыс» деген бағасы дүниеге референдуммен келмейді, бұл бағаны бергізетін – белгілі бір норманың тіл табиғатына сәйкес келетіндігі, әрдайым қолданыста болатындығы, яғни нормалылықтың алдыңғы екі шарты соңғы үшінші шартқа алып келеді, өйткені адамдарда тілдегі түзулікті, дұрыстықты сезетін қасиет болады. Көпшіліктің жиі қолданысы арқылы кейбір бейнорма құбылыстардың дағдыға айналып кететін фактілері бар. Мысалы, сөздер аралығында, көбінесе тіпті біріктіріліп жазылған сөздерден қ, к дыбыстарының ұяндайтын тұстарын ескермей, қатаң түрде айту дағдыға айналып барады: шегара, көгөнүс, қыргүйөк, күнүгеше, балагезда деп айтылуға тиіс сөздерді жазылуынша шекара, көкөніс, қыркүйек, күнікеше, балакезде деп дыбыстағандарды жиі естиміз.

Міне, тілдік норма деп тануға қойылатын шарттар, яғни норманың белгілері, межелері туралы бүгінгі ғылым анықтаған тұжырым-түйіндер және ол шарттардың тәжірибедегі көрінісі туралы ізденістер осындай.

Дәріс тақырыбы: Тілдік норма және функционалдық стильдер.

Дәріс жоспары: 1. Тілдік норма

2. Функционалдық стильдер және оның түрлері

3. Норма және варианттылық

4. Варианттылық түрлері

Дәріс мазмұны:

Тілдік норманы міндетті түрде қолдану бар да, ынғайына қарай қолдану керек. Айталық, орыс тіл мамандарының (Б.Н.Головник, т.б.) тануынша, грамматикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, пунктуациялық нормаларды қатаң сақтау керек, ал стилистикаға келгенде ынғайына қарай босаң нормаларға да иек артуға болады дейді. Тілдің функционалдық стильдерге қарай ажыратылатын нормалар бір емес.

Грамматика саласында: өткен шақ есімшенің жұрнағы –тын (-тін) және –тұғын болып екі вариантта кездеседі. Мұның алдыңғысы қатаң норма, ол қазіргі нейтралдық норма, яғни функционалдық стильдердің баршасында қолданылады, ал –тұғын варианты – негізінен көркем әдебиет, оның ішінде поэзия үшін норма, сол сияқты мен – менен жұрнағын, да – дағы шылауының алдыңғы сыңарын әдеби норма деп, екінші қатардағы варианттарын бейнормалық деп танушылар бар.

Синтаксис саласында да бағыныңқы сөйлемнің, әсіресе баяндауышы деп-ке аяқталатын түрлерінің басыңқыдан кейін келетін үлгілері де көркем прозада да, тіпті публицистикалық үлгілер де норма болғандығын дәлелдеп келеміз.

Лексика саласында: араб кірме сөздерінің екі, кейде үш фонетикалық вариантты болып келетіндерінің бірқатары көркем әдебиет стилінде қатар қолданыла береді. Мысалы: ұлы Абай өлеңдерінде қашық – асық қатары өлең өлшеміне қарай бірін – бірі алмастыра алады. Сорлы асық сағынса да, сарғайса да – мұнда өлең жолы 11 буынды болу үшін қатар келген екі сөздің аралығындағы екі дауыстының біреуі «жұтылып», үш буынды болып айтылуы қажет: сорласық, ақын бұл жерде ғашық вариантын қолдана алмаған, өйткені сорлы ғашық тіркесі 4 буынды болып келеді. Ал ғашықпын еш күмәнсіз дегенінде ақын кезеңінің өзінде – ақ жалпы тілдік ғашық вариантын алған, бұл жерде ғашық – асық жарыспалы қатардың буын саны үшін айырмасы жоқ.

Ғылыми стильде ғылыми терминдердің мол қолданылатындығы, сөйлемдердің анық, түсінікті болуы ғылыми жазбалардың стильдік белгілері болса, мұнда да жалпы тілдік ортақ нормалармен қатар, осы функционалдық стильдің әрі белгісі, әрі нормалары болып келетін тілдік элементтер аз емес.

Әрине, тілдік нормалардың функционалдық стильдерге қарай азды – көпті айырмашылықтарын атағанда, көркем әдебиет стилін өзгелерінен бөлек алуға тура келеді. Жалпы тілдік бейтарап нормаларға жатпайтын бірқатар лексикалық және грамматикалық тұлға-бірліктер көркем әдебиетте жұмсала беретін, яғни нормативтік элементтер бола алады. Айталық, қарапайым сөздер, диалектизмдер, дөрекі сөздер, жаргондар жалпы әдеби тілдің лексикалық нормасынан тыс тұрады, олар ресми публицистика, ғылым, кеңсе – іс қағаздары үлгілерінде қолданыла қалса, бұл – нормадан уәжсіз ауытқу болмақ. Ал көркем проза мен драмалық шығармаларда бұлар көбінесе кейіпкерлер тілінде, тіпті шығарманың жанрлық сипатына қарай автордың өз баяндауында да қолданылуы норма болып табылады.

Көркем әдебиет стилінің нормаларын тануда алдымен бұл стиль үлгілерінің өзін көркем проза, поэзия, драматургия, көркем публицистика, шаршы топ алдындағы ауызша көркем сөз деп бөліп қарап, әрқайсысына өзіне тән нормаларын сөз ету керек болады. Ал көркем прозаның өзін:

- Тұрмыстық оқиғаларды баяндайтын әңгімелер, новеллалар;
- Тарихи шығармалар;
- Кең планды эпопея, романдар;
- Фантастикалық шығармалар;
- Көркем публицистика;
- Сатиралық туындылар;

- Философиялық эсселер

деген сияқты тақырыптық, жанрлық түрлерге бөліп қарап, әрқайсысына тән тілдік-көркемдік нормаларды айқындау қажеттігін де баса айтамыз.

Көркем шығармалардың әр түріне тән белгілер де барлығына ортақ норма болып есептелмейді. Мысалы: тарихи романдарда қолданылатын көнерген сөздер, этнографизмдер, морфологиялық көне тұлғалар, синтаксистік көне түзілімдер көркем шығармалардың өзге түрлерінің бәріне тән емес. Мысалы: Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» деген тарихи романының екі кітабында қолданған шортабегі, ескағасы, ғаскербасы, сипағсалар, аталық, қарашабек, құма, емелдес, тұтқауыл, ертауыл, маңдайсүбе сияқты көнерген сөздер, сондай-ақ Әбіш Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» атты дилогиясында кездесетін күлдірмамай, жекеауыз, бірауыз, қандыауыз, жездауыз, шиті, берен сияқты көне мылтық, қару-жарақ атаулары, жалаңқат, зере, кіреуке, дулыға, жағы сияқты әскери сауыт-сайман аттары, даңғырашы, сайыскер, қылышкер, садақшы, айдауыл, қарауыл, тосқауыл тәрізді әскери топ аттары қазіргі заманды суреттейтін романдар мен әңгіме-повестерде мүлде кездеспеуі заңды, яғни көне тұлға-тәсілдердің жиі қолданылуы жалпы көркем әдебиетте норма емес болса, тарихи шығармаларда бұлар нормадағы қолданыстар.

Ғылыми стильде де нормадан тыс тұратын сөздер қолданылмайды, морфологиялық тұлғалардың да жалпы тілдік бейтарап варианттары жұмсалады, сөйлем құрылысы да тілдік қатаң тәртіпті сақтайды, сөздердің дәл мағыналарын синтаксистік нормалардың да жалпы тілдік варианттарына жол беріледі. Бұл стильде ғылыми терминдердің, оның ішінде жалпы әдеби тілдік нормаға енбейтін, тар ауқымды мамандық терминдері деп аталатындарының да еркін әрі жиі орын алуын ғылыми әдебиеттің стильдік белгісі де, нормасы да деуге болады. Кеңсе – іс қағаздарының стильдік нормалары өзгелерден мүлде ажыратылып көрінеді, мұнда шаблон құрылымдар: сөйлем түрлері, сөз тіркестері, мәтіннің құрылымы орын алады, лексикалық норма қатаң сақталады, сөздердің метафора, теңеу, эпитет сияқты көріктеуіш қызметте жұмсалыуына, сөздің коннотаттық мағынада келуіне жол берілмейді. Әсіресе, заң – закон, қаулы, ереже сияқты ресми құжаттардың тілдік нормасы берік әрі тұрақты болуы шарт.

Ал бұлардың барлығынан оқшау тұратын – көркем әдебиет стилінің нормалары. Әрине, бұл айтылғандардың барлығы – функционалдық стильдердің әрқайсысының тілдік сырттай белгілері және соларға орай нормалары туралы. Ал әрбір стильдің өз ішінен мазмұндық – жанрлық бөліністеріне қарай және функционалдығына орай бөлшектеп, әрбіреуіне тән шағын белгілерін көрсетер болсақ, сөз жоқ, функционалдық стильдер нормаларын жеке – жеке өз алдына ғылыми ізденіс объектісі етуге тура келеді.

Тақырып желісіне орай, алдымен, ұлттық көркем әдеби нормалар туралы сөз етіп алу керек. Ұлттық әдеби тіл нормасы мен ұлттық көркем әдебиет нормалары дегендер бір категория емес. Әдеби нормалар - жалпы тілдік нормалар; ал көркем әдеби нормалар – функциялдық көркем әдебиет стилінің нормалары. Стилдердің қай - қайсынының да тірегі, негізі, қазығы, қоймасы - ұлттық әдеби тіл, соның нормалары. Қазақ тілінің тілдік нормасы

дегеніміз, алдымен, осы тілдің жүйесіне, яғни табиғи, тұрақталған, орныққан фонетикалық, лексикалық, грамматикалық заңдылықтарына сәйкес келуі керек, екіншіден, дәстүрлі болуы шарт, үшіншіден, солай қолданылып кетуге, яғни тілдік узус дегенге қатысты болуы керек. Демек, жалпы тілдік әдеби норма дегеніміз - белгілі бір кезең ішінде, мысалы, қазіргі кезеңде, көпшілік қабылдаған, тұрақталған қолданыстар, атап айтқанда: сөздерді денотаттық та, каннотаттық та мағынасы, олардың бір қалыптағы көбінесе вариантсыз фонетикалық - графикалық көрінісі, сөзжасау және сөз өзгерту модельдері, синтаксистік амал - құрылымдары.

Жалпы әдеби тілдік кейбір норманың өзгеріп, дәлірек айтсақ, бірте – бірте ығысып, жаңаларының әлеумет тарапынан қолдау табуы әсіресе сөзжасам саласында көзге түседі. Жаңа сөз тудыру, яғни сөзжасам құбылысының активтенуі - бүгінгі тіліміздің талабы, ал тіл талапты қазіргі өмірдің, қоғамның, мәдениет, ғылым техниканың даму тоқпағы туғызып отыр. Бұған норма болып келген кейбір сөз тудырушы жұрнақтардың (-у, -ушы, -ыс т.т.) пассивтенуі, оның орнына бұрын сирек қолданылатын өзгелерінің (-ым, -л+ым т.б.) активтену немесе екі тұлғаны біріктіріп жаңа семантикалық бірлік туғызу сияқты құбылыстар мысал бола алады. Бұлардың барлығы тілдің құрылымдық нормаларына қатысты әңгіме. Ал нормаға келгенде, жоғарыда айттық, құрылымдық жалпы тілдік әдеби нормамен бірге, көркем әдеби нормалар жеке сөз болуға тиіс.

Қазіргі қазақ тілінің ұлттық білгірлері туралы бұрынғы - соңғы ешбір зерттеуші арнайы қарастырып әңгіме еткен емес. 1990 жылдарда біз әдеби тіліміздің тарихына және көркем әдебиетіміздің тілін тануға арналған еңбектерімізде азын-аулақ сөз ете бастаған болатынбыз. Мұнда шамамен мынадай белгілерді атадық:

1) қазақ әдеби тілі басын аса бай ауыз әдебиет тілі мен ауызша туып, ауызша тараған ақын - жыраулар поэзиясы және шешендік қарасөз үлгілері тілінен алған ұзақ дәстүрлі, бірнеше ғасырлық тіл екендігі:

2) аса бейнелі көркем тіл екендігі, яғни бейнелі фразеологизмдердің, синонимдік қатарлардың молдығы, тілдік бірліктердің көріктеу құралдары болу әлеуетінің күштілігі.

3) лексикалық қазынасы өте бай тіл екендігі. Сөз байлығы тек оның санымен өлшенбейтіндігі, лексикалық мүмкіндіктерінің молдығынан көрінетіндігі белгілі; қазақ лексикасының тарихи – бейтарап қабатының өзі ақпараттың қай түрін беруде де мұқтаждықты өтей алатын дәрежеде екендігі, бұған лексикалық топтардың стильдік қызмет пен ассоциясымен келетін қолданыстарына жиі иек артуы сияқты амал – тәсілдер қосылғанда ана тіліміздің атауыштық қазынасының орасан зор байлығын, ол байлықтың көркем әдеби нормалардың ұлттық көрінісі болып танылатындығын айтуға болады. Халықтық терминология деп аталатын атаулар топтары сол халықтың дүниетанымымен, табиғатпен қарым – қатынасымен, әр нәрсені, әр құбылысты бағалауыштық сезімталдығымен тығыз байланысты болып келеді. Қазақтар – табиғатты жақсы білген, табиғатпен етене өмір кешіп келген халық, ал табиғат адамды дәлдікке, қарама – қарсы полюстерді дөп басуға, әр заттың,

әр құбылыстың нәзік қырларын ажыратып отыруға мәжбүр етеді, осының нәтижесінде қазақ тілінде жеке атаулар молайған, синонимдер қатары көбейген, әсіресе сындық таным аттары: сын есімдер мен үстеулердің жарыспа қатарлары – синонимдер, қайшы қатарлары – антонимдер мен болымды – болымсыз тұлғалар қазақ тілінің лексикалық қазынасының аса бай екендігін көрсетсе, ол байлық ұлттық белгісінің бірі болып табылады.

4) сөздік құрамды толықтыруда лексикалық – грамматикалық мүмкіндіктері күшті дамыған тіл екендігі, яғни сөз жасау тәсілдерінің икемділігі, өзге тілдерден сөз қабылдау қабілетінің күштілігі, семантикалық құрылымдарға бейімділігі – қазақ әдеби тілінің ұлттық белгісінің бірінен саналады.

5) қазақ халқы мекендеген ұлан ғайыр территорияның барлық аймағына ортақтық сипатының күштілігі, яғни диалектілік ерекшеліктердің әлсіз, аз болып келгендігі. Қазақ көркем әдеби тілінің ұлттық сипаты негізінен осы көрсетілген белгілерден шығады, оның нормалары осындай ұлттық сипатына үндесе қалыптасқан. Әрине, мұндай белгілердің бірқатары өзге тілдердің де ұлттық сипатын танытады, айталық, сөздік қазынаның байлығы, сөз құбылту икемділігі, бейнелі бірліктердің молдығы, әдеби дәстүрдің ұзақтығы сияқты белгілер көптеген тілдердің ұлттық нышандары болып келеді.

Тіліміздің жалпы құрылымдық нормаларымен қатар, көркемдік – эстетикалық заңдылықтарын қалыптастыратын, бекітетін, әрі қарай ұластыратын, қалың жұртшылыққа ана тілінің байлығы мен әсемдігін танытатын, сол байлық пен әсемдікті дұрыс пайдалана білуге тәрбиелейтін құралдың бірі – көркем әдебиет. Демек, қазақ тілі мәдениетін көтеруге қазіргі кезеңдегі көркем әдебиет стилінің орны, рөлі, қызметі ерекше. Көркем әдебиет – өнер туындысының бірі, сөз өнерінің құралы, шеберлік дүкені (дүкен дегенді ұстахана, шеберхана, мастерская мағынасында жұмсап отырмыз). Көркем шығарма – өнер ескерткіші болғандықтан, бір жағынан, сол өнерді сомдайтын ұстаның, жазушының, ақынның, публицистің, драматургтың шеберлігін сөз ету керек болса, екінші жағынан, көркем сөз иелері әдеби тіл нормаларын белгілеуші, жетілдіруші, сақтаушы болғандықтан, олардың бұл нормаларды ұстануы немесе олардан ауытқуы тұрғысынан да әңгіме болуы тиіс. Лингвостилистика және тіл мәдениеті деп танылатын бұл екі саланың екеуінің де зерттеу нәтижелері белгілі кезеңдегі, айталық қазіргі қазақ көркем әдебиет тілінің жалпы әдеби тілдің даму бағытымен, даму принциптерімен өлшенетіндігін көрсетеді. Сондықтан, бұл орайда қай тұрғыдан болса да сөз болатын тіл мәселесі, сайып келгенде тілдік нормаға барып тіреледі.

Қазақтың көркем әдебиеті стилінің жалпы нормаларын сөз етумен қатар, бұл әдебиеттің өз ішінен проза, поэзия, драматургия деп бөлінетінін де ескеріп, әрқайсысының стильдік белгілеріне орай тілдік нормаларын талдап - тану қажет. Айталық, көркем әдебиеттің проза жанры - өзгелеріне қарағанда, әлдеқайда кең ауқымды, яғни тілдің барлық функционалдық стилдерінің элементтерін пайдалана алады, онда стильдік тұйықтылық деген болмайды, ол көп қырлы стиль. Поэзия тілі - көркемдіктің қоймасы болғандықтан, онда өзіне тән, тілдік құралдарды таңдап жұмсау принциптері бар, өлең тілі - поэтикалық сөз өрнегіне, сол

өрнекті жасайтын тәсілдерге жиірек барады. Сөздің, грамматикалық тұлғаның, синтаксистік құрылымның экспрессиясы күштілерін таңдайды. Бұл таңдаулар тосын, жалпы тілдік нормаға сыя бермейтін элементтерді қажет етеді. Поэтикалық норма өз алдына басқаша дүниелерден тұрады. Драматургия дегеніміз - көбінесе адамдардың өзара сөйлесуінен жасалатындықтан, ауызекі сөйлеу тілінің нормаларын ұстануға бейім келеді, демек, мұндағы көркем тілдік нормалар проза мен поэзия жанрынан өзгеше болып келеді. Сонымен қатар бұл үш жанрдың нормалары бір-біріне ауысып, ұласып та келетін тұстарын жоққа шығаруға болмайды. Мысалы, қазақ драматургиясында ақ өлеңмен немесе тіпті кәдімгі өлең үлгісімен жазылған шығармалар баршылық. Мысалы, Ғабит Мүсіреповтің «Ақан сері - Ақтоқты», «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» пьесалары, Мұхтар Әуезовтің «Қаракөзі», «Қарақыпшақ Қобыландысы», Тахауи Ахтановтың «Ант», Қалихан Бекхожиннің «Ұлан асу», Әбіш Кекілбаевтың «Абылай хан», Софы Сыматаевтың драмаларының кейіпкерлерінің тілі күнделікті ауызекі сөйлеу тілінің әдеби үлгісі емес, нағыз поэтикалық толғаныстар мен ерекше ұсынылған репликалар болып келеді.

Норма және варианттылық. Тіл білімімен вариант, варианттылық терминдерінің беретін мағынасы «ұқсас тілдік бірліктердің жарыспа» қатарлары дегені жалп ұғыммен ұштасып жатқанымен, өзіндік ерекшеліктеі бар. Әсіресе «тіл мәдениеті», «әдеби норма» дегендерге қабыстыра қолданғанда, вариант сөзін «жарыспа элемент (сөз, тұлға, олардың жазылуы, айтылуы)» деген жалпы мағынада да қолдануға болатындығын, сонымен қатар шектеулі (қатаң) терминдік мән беріп жұмсау керектігін де айтамыз.

Тілдік құбылыстарды зерттеуші маман – теоретиктердің пайымдауынша, варианттылық жалпы тілге, тілдік жүйеге тән қасиет (сипат), екінші сөзбен айтқанда, тілдік бірлік - тұлғалардың баршысы вариантты болып келеді. Мұны түсіну үшін, алдымен, вариант пен инвариант деген терминдердің мағыналарын біліп алған жөн. Вариант - деректі ұғымды атайды, ал инвариант сол ұғымды білдіретін дерексіз «дүние», біркелкі, ұқсас объектілердің ұғымдық «түп атасы». Айталық, т фонемасының қолданыста бірнеше варианты бар: қатаң айтылатын (ат дегендегі), жіңішке айтылатын (ет дегендегі). Бұл жерде т фонемасы- инвариант, ал оның қолданыста жуан, жіңішке, келте, созылыңқы деген сияқты көріністері (айтылуы, естілуі) - варианттар. Вариант/инвариант деген танымдар о баста фонология атты тіл білімі саласында дүниеге келген - ді. Мұнда фонеманың (дыбыстың) өзін инвариант (ортақ түбі, түп атасы) деп, ал оның қолданыстағы түрлерін сол фонеманың варианттары деп тану орнықты. Бұл таным бірте - бірте тілдің грамматика, лексика сияқты өзге қаттауларына көшті. Фонологияда: инвариант – «фонема», вариант – «аллофон, фон»; лексика саласында: инвариант – «лексема», варианттар – «лекса, аллолекса»; морфологияда: инвариант – «морфема», вариант – «алломорф, морф» деген ғылыми терминдермен атала бастады. Демек, жалпы тілге қатысты қарағанда, варианттылық дегеніміз тілдік жүйеге тән табиғи құбылыс болып танылады.

Варианттылық фонетика саласында фонемалардың жуан, жіңішке, қысаң, созылыңқы немесе өзге фонемаларға жуық құбылып айтылуы (естілуі) сияқты жарыспалы қатарларды түзсе, грамматикада морфологиялық, синтаксистік амалдардың қызметтеріне орай бірінің орнына екіншісінің алмасып қолданылуы, дәлірек айтсақ, бір қызметтің әр түрлі грамматикалық амалдар арқылы берілуі - варианттар қатарын құрайды, лексика саласындағы варианттар қатары тіпті көп екендігі мәлім. Ол қатарларды:

- әдеби сөз бен диалектизмдер
- сөздердің фонетикалық варианттары;
- төл сөз бен кірме сөздердің жарыспалы қатарлары;
- қазіргі қолданыстағы сөздер мен олардың көне варианттары;
- жаңа атаулардың бірнеше варианта кездесуі
- кірме сөздердің тұлғалық варианттары;
- туынды сөздердің тұлғалық қосарлары - қысқасы, осындай жарыспалы топтар лексикалық варианттар әлемін көрсетеді.

Демек, варианттылық тілдің барлық қаттауында орын алады екен, сондықтан оны:

1) лексикалық немесе сөз варианттары;

2) грамматикалық варианттар;

3) лексика - фонетикалық варианттар деп бөліп - бөліп қарастырған жөн.

Сонымен қатар варианттылық құбылысын сөз еткенде зерттеушілер (негізінен орыс тіл білімінде): варианттылықты тудыратын факторлар, оның ішінде тілден тыс тұратындары, варианттылықтың әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарағанда туындайтын проблемалары деген жайттарға көңіл аударуды ұсынады. Бұлардан басқа: ситуативтік варианттар, әдеби тіл мен диалектілер тұрғысынан алғандағы варианттылық мәселелері дегендер де зерттеуші назарынан тыс қалмауы керек. Ең соңғысы - тілдік бірлік - тұлғалардың варианттылығын және норма мәселелерін зерттеу ұсынылады.

Демек вариант құбылысын әдеби норма қырынан қарастырар болсақ, алдымен тағы да кейбір терминдерді айқындап алу қажет. Ол: вариант және дублет терминдері. Зерттеушілердің басым көпшілігі, оның ішінде орыс тіл білімінде де бұл екі сөздің терминдік мәндері бірдей деп қарайды, яғни бірінің орнына екіншісін жұмсау жиі кездеседі. Тепе - тең мағыналас қатарлар болмағанмен, әбден ажыратылып, екеуі екі бөлек тұрақты термин болғанға дейін, осылайша алма – кезектеп жұмсай беруге де болар. Тіл мәдениетіне қатысты бұрынырақ жазған бір мақаламызда бізде дублет терминін «жазба әдебиетімізде екі, кейде тіпті одан да көп вариантта қолданылып жүрген жеке сөздер, тұлғалар» деген мағынада жұмсаған болатынбыз. Қазақ тіліндегі варианттылық проблемасын арнайы зерттеп, монографиялар жазған И.Ұйықбаев, С.Бизақов сияқты ғалымдар да бұл екі атаудың бір - біріне синоним болып келетінін айтады. Дегенмен, оларды айырып жұмсау қажеттігін де ескертеді. И.Ұйықбаев: «Вариант сөзінің ауқымы кең жатады, өйткені ол барлық жарыспалы сөздерді қамтиды ал

дублет көбінесе лексикалық - семантикалық дәлме - дәлдікті (аллолекса) білдіру үшін қолданылады» деген пікірді айтады. Зерттеуші С.Байзақов, А.А.Реформатский, Н.М.Шанский, Рогожникова, И.А.Короленко сияқты зерттеушілердің вариант пен дублет терминдерін орыс тіл білімінде ажыратып қолдану туралы пікірлерін келтіріп, бұл терминдер жайында бірсыпыра толығырақ мағлұмат береді де, қазақ тіліндегі еңбектерде бұл екі терминнің ара - жігі ашылмай, қабат алынып келе жатқанын білдіреді. Бұл зерттеуші де «вариант» пен «дублет» құбылыстарын бір - бірінен ажыратып танытатын белгілерді атап, фонетикалық дублеттер мен сөздің дыбыстық варианттарына жеке - жеке сипаттама берді.

Қазақ тілінің бүгінгі әдеби нормасы тұрғысынан келгенде, варианттар, дублеттер, қосар сөздер (И.Ұйықбеав ұсынған атаулардың бірі), жарыспа сөздер (тұлғалар) деп атап жүрген тілдік элементтерді қалайша танып, жіктегеніміз жөн деген таным талдауларымызды ұсынамыз (бұрынырақ жариялаған кейбір материалдарымыз бен пікірлерімізді де пайдаланғанымызды ескертеміз).

Әдеби норма дегенді сөз етуде де зерттеушілердің алдында қай қолданыс қазірде «әдеби» болып танылады, қай - қайсысы танылмайды деген мәселе тұрса, мұның бір ұшы вариант, дублеттерді тануға, іріктеуге барып тіреледі. Әдеби норманы анықтауда әлеуметтік талғам, яғни өоғамның толық қолданысты дұрыс деп санауы негізгі рөл атқаратындығы белгілі. Мысалы, сұраным, қойылым, оқылым, салым, салымшы сияқты сөздер бұрын тым жасанды тұлғалар ретінде әдеби тілде қолданылмаған болса бұл күнде олар тіпті терминдік мағынаға ие болған сөздер. Тіл мәдениетіне қатысты мәселелерді сөз еткенде, зерттеушілердің де, қалың жұртшылықтың да көбірек назар аударатыны – жарыспа бірліктер (сөздер, тұлғалар, орфограммалар, т.т.). Фонетикалық – орфографиялық нормалары, сондай – ақ жеке сөздер мен грамматикалық амалдарды жұмсауы көп сәттерде бір ізге түсіп, тұрақталу процесін басынан өткізіп жатқан қазіргі жазба әдеби тіліміздің мәдениетіне нұқсан келтіріп отырған құбылыстың ең үлкені – кнйбір сөздер мен тұлғалардың әр түрлі вариантта жарыса қолданылып келе жатқандығы. Бұл жерде вариант атаулының бәрі әдеби нормаға нұқсан келтіреді деген тұжырымнан мүлде аулақ болуы керек. Олардың дені тіл қолданысының белгілі сәттерінде өз орны бар, жұмсалы әлеуетті күшті элементтер болып келеді. Енді варианттардың түрлерін жеке – жеке көрсетейік...

Лексикалық варианттар. Лексикалық, яғни жеке сөздердің варианттарын құрайтын топтар мынадай:

1) Қазақтың төл сөздерінің ішінде бірі жұрнақсыз түбір сөз, екінші жұрнақты туынды сөз болып қолданылып жүрген варианттар қатары бар: нақты – нақтылы, ерек – ерекше, шабар – шабарман, ұры – ұрлықшы, диқан – диқаншы, аспаз – аспазшы, т.б. Бұндай қатарлардың дублеті сипаты, яғни біреуі артық екендігі жақсы сезілгенімен, көпшілігінің екі варианты да қолданылып жүр. Соған қарамастан халықтық қолданыста сөз түбірінің, әсіресе кірме сөздер мен жұрнақтардың мағынасына жеке үңілуден гөрі, мамандықты, кәсіпті

танытатын сөздердің біркелкі тұлғалануына, яғни көбінің –шы, -ші жұрнағымен жасалатындығына назар аударылған сәттері болатындығын байқаймыз.

2) Қазіргі тіл жұмсау тәжірибемізде бірқатар сөздерге III жақтық тәуелдік көрсеткішін екі рет қабаттастырса жалғап қолдану орын алып келеді: көбі – көбісі, бірі – бірісі, ақыры – ақырысы.

3) Қазақтың төл сөздерінің ішінде бір түбірден екі түрлі жұрнақ арқылы жасалып, бірдей мағынаны беретін сөздер де варианттар қатарын құрайды: намысшыл – намысқор – намысқой, кемдік – кемшілік, жаугерлік – жаугершілік, т.б. Мұндай қатарлар сан жағынан едәуір. Норма тұрғысынан қарағанда бұлардың да көпшілігі жарыса қолданыла беретін сөздер, тек бірен – саранының екінші варианттары жергілікті қолданыс немесе ауызекі сөйлеу тіліне тән деп саналады. Бейберекет пен берекетсіз, бейхабар мен хабарсыз тәрізді жарыспалы қатарлардың екі сыңары да өзге сөздермен тіркесу қабілеттеріне қарай немесе белгілі бір функционалдық стильге жататын үлгілерде қолданылу мүмкіндіктеріне қарай өз орындарында жұмсала алады: хабарсыз кету дегенді бейхабар кету деп алмастыруға болмайды, сондай - ақ маған тиесілі ақша дегенді маған тиісті ақша деп ауыстыру жатық болмас еді; жолдасым маған бүгін келуге тиісті дегенді тиесілі деп, берекетсіз адам дегенді бейберекет адам деп айту мүлде келмес еді. Сірә, бұл іспеттес қатарларды таза (тепе –тең) варианттар деп атауға болмайтын тәрізді: Тіпті жұмақ - ұшпақ, ұқсап - құсап сияқты бірен - сарандарын әдеби варианттары алғашқысы деп нормаға айналдырған күннің өзінде екінші сыңарлары әр алуан қажеттілікке қарай әдеби тілде қарай әдеби тілде қолданыстан шығып қалмайды: ұшпақ сөзінің мақал - мәтелдер құрамында сақтаулы, ұқсап вариантының ұйқас, ырғақ сияқты өлең шарттарына қарай поэзияда еркін қолданыла беретіндігі осыны дәлелдейді.

Демек, әдеби тіл нормасы талабынан келгенде, лексикалық варианттар қатарына мейлінше сақтықпен (дұрыс таныммен) қарау керек болады. Олардың ішінде бір сыңарын сөздіктер арқылы реттеп, қолданыстан ығыстыру әрекетін іске асыра беруге болмайды.

4) Лексикалық варианттардың бір тобын белгілі бір атаудың көпшілікке танымал, яғни біршама норма ретінде қалыптасып қалған сөздің газет - журнал беттерінде жарыса жұмсалып жүрген қатарлары құрайды. Мысалы, қызылшаны Жетісу өңірі қазақтары қылша түрінде, сіріңкені батыс өлкедегілер шырпы деп, енді бір аймақта оттық, күкірт, кеуірт деп қолданылатындығын білеміз.

Норманы сөз еткен тұста әңгіме жазба тілде орын алып жүрге «әдеби сөз – диалектизм» қатарлары туралы ғана болмақ, әйтпесе ауызекі сөйлеу тілінде кездесетін әдеби тілдік-диалектілік қатар құрайтын сөздер едәуір көп екендігі мәлім.

Әдеби - диалектілік деген қатарға әсіресе әр жерде әр түрлі аталатын бір ғана өсімдіктің аңның, құстың, құрт - құмырсқаның екі - үш вариантта келген түрлері де жатады. Мысалы, бәрпі деп аталатын өсімдік өзге өңірлерде уқорғасын, аюоты деп, бетегебоз деген өсімдік енді бір жерлерде тырса деп аталады екен.

5) Лексикалық варианттар қатарын жаңа тұлғалар: бұрын қазақ ұғымында жоқ заттарды, ұғымдарды қазақша атау процесінде жарыса қолданылатын сөздер құрайды. Бұлардың өзге топтардан өзгешелігі –біреуінің норма деп танылуы тезірек болады да, екінші, үшінші варианттары қолданыстан ығыстырылады немесе басқа мағынаға ие болып, жеке лексикалық бірлік ретінде әдеби тілде өмір сүреді. Мысалы, ондаған, жүздеген адамдар түсетін, түнейтін, бірнеше сағаттан бірнеше күнге, айға дейін тұратын арнайы жа (орысша «гостиница», еуропа тілдеріне «отель») бұрын қазақтарда болмаған, бірақ мұны қазақша атауға әбден болады, өйткені ол ғылыми – техникалық термин емес, немесе бұрын қазақ білмеген абстракт ұғым атауы емес, оның үстіне қазақ қауымы жолаушылап шығатын адамдарды далаға түнетпей, үйге түсіріп «қонақ», «мейман» деп атауды жақсы білген. Мұның мейманхана вариантының жарыса жүруіне кейін пайда болған әр алуан әлеуметтік қызмет жайларының хана сөз – формантымен жасалу жүйесі де (кітапхана, асхана, аурухана, төлхана) себепкер болғанға ұқсайды. Мұндай жаңа атаулардың алғашқы кезде варианттары көбірек болатын. Мысалы, 1920 - 1960 жылдары тыңайтқыш – құнарландығыш, қосымша құн – түсер құн, басылу - басылым, оқушы-оқырман, азамат соғысы - азаматтық соғыс, жұмыскер - жұмысшы деген варианттар қатары болды. 1990 жылы жарық көрген «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» атты сөздікте шірінді – қарашірік (гумус), айнамуз – мұзайдын - мұзойнақ («каток»), аяқжол - жаяу соқпақ (тротуар), балқайнатпа - қайнатпа - тосап, жолақы билет, жолқапшық – жолдорба, көктат - көкөніс, қиғаштама - бұрыштама, қолкүйме бесік арба, қорап – қау, құлаққап – құлаққалқан - құлақтама, құлақілдік - құлақілдірік, қызан – қызанақ, анықтамалық - мағлұматнама, өлікхана - мәйтхана, тежеме -тежегіш, жеңілгек - тиектүйме, деген ондаған жаңа сөз қатарлары тіркелген.

Тіл мәдениеті саласында істелуге тиіс шаралардың бірі - осындай жарыспа атаулардың бірін норма ретінде қалыптастыру. Бұған варианттардың бірінің жиірек қолданылуы, оқулықтар мен анықтамалық құралдарға біреуін енгізу, әр алуан нормативтік сөздіктерге нормаға сай деп танылған біреуін беру сияқты іс - әрекеттер дәнекер болады.

б) Орыс сөздері мен олардың қазақшаланған варианттарының қатар қолданылуы алдыңғы көрсетілген топтан бөлек талданып, танытылады. Мысалы: скелет - қаңқа, артрит - шорбуын, атрофия - сему, реликт - қалдық, туберкулез - құртауру сияқты көптеген қатарлардағы әсіресе медицина терминдері жазба тілімізде жарыса қолданылып жүр және сөздіктерде екі вариантын да норма деп беріп келеміз.

Ал ғарыш, елбасы («Республика президенті»), халық қызметшісі («депутат»), құрылтай сияқты сөздер сипаттаушы, суреттеуші баламалар болып қолданыла алады.

Сол сияқты жылдың төрт мезгілінің келгенін білдіретін синоним сөздердің әрқайсысына дәл түсетін өз жыл мезгілдері бар: қыс түседі, жаз шығады, көктем туады, күз келеді, Жаз түсті, күз шықты, қыс туды деп қолданса, ол – лексикалық нормадан ауытқу болар еді. Баспасөз беттері мен көркем әдебиетте әдеби нормадан ауытқудың сөз таңдауға қатысты түрі - ең жиі кездесетіні. Бұл

ретте тек синонимдер қатарын таңдауға емес, жалпы жоғарыда көрсетілген варианттар қатарын таңдап қолдануда үлкен ағаттықтар, білместіктер, салықтар кездесіп келеді.

Фонетикалық-орфограммалық және лексика-фонетикалық варианттар.

Әдеби норма тұрғысынан келгенде біреуі нормативтік (нормаға сай), (не екіншілері) нормаға үлеспейтін қатарлар деп бөліп қарастыратын топтар бар. Бұндай жарыспа элементтерді біз дублет деп ағанды жөн көреміз. Дублеттердің ең бірінші тобы фонетикалық-орфограммалық (бұны лексикалық - фонетикалық деп те атап жүрміз) болып келетін тұлғалар, яғни дыбысталуы бір - бірінен өзгеше түсетін, бір инварианттан өрбіген вариант сөздер: зарар-залал, пенде - бенде, кәрі - қары, тиірмен - диірмен, мұнда - бұнда т.т. Бұлардың өзін іштей топтастыру керек болады:

а) араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің фонетикалық орфограммалық жарыспа қатарлары.

ә) қазақтың төл сөздерінің жарыспа тұлғалары;

б) орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген кірме сөздер болып келетін жарыспалар;

в) ауызша сөйлеу тілі мен жазба әдебиетте түрліше фонетикалық вариантта кездесетін қатарлар.

Дыбыстық тұлғасы (айтылуы мен жазылуында) жағынан дублет болып келетін бірліктердің басым көпшілігін араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздер құрайды: рұқсат - ұлықсат, уәде - уағда, зерек - зирек, зарар - залал, мехнат - михнат. Қазақ тіліне шығыс тілдерінен сөздердің енуі ертеректен басталғаны мәлім. Олар негізінен оқу - ағарту, әдебиет, дін сиықты мәдениет каналымен келді. Басым көпшілігі халықтың сөйлеу тілінен орын алып кетті, олар тұрпаты жағынан қазақ тілінің фонетикалық заңдарына бағынып, қазақша қалыптасты. Мысалы, араб тіліндегі ғайн деген дыбыстан басталатын сөздер қазақ тілі үшін алдыңғы жат дыбысты түсіріп, сөзді дауыстыдан бастап айтуды қалыптастырды. Мысалы, ақыл, әділ, аза, азан, айт, айып, амал, ар, арыз, асы, аян, аяр, әзіз, әйел, әлем тұлғасында қолданылатын сөздердің басқы дыбысы ғайн (ғақыл, ғәділ, ғәдет...) болатын. Әдетте әдеби норма тұрғысынан келгенде, дублеттердің біреуі – нормативтік, қалғандары дәл сол қолданыста нормадан тыс тұратын бейнормалық болып танылуы қажет. Бұл талап әсіресе емлеге келгенде қатаң сақталуы тиіс. Тілдің ішкі даму заңдылықтарының бірі – әр ұғымды жеке – жеке атау заңы бұл варианттардың біразын дублеттер дүниесінен ығыстырып жіберді, яғни дублеттік қатар түзіп тұрған тұлғалардың әрқайсысына өзгеше семантикалық дербестік беріп, жеке сөз статусына көтерді немесе стильдік мақсатта қолданылатын стилемаға айналдырды. Мысалы, әкім – мемлекеттік құрылым жүйесінің лауазымдық термині, хакім – дана, философ, ойшыл, өмір – ұғымның жалпы атауы, ғұмыр – жеке адамның өмірі, т.б. Осы қатардан абырой – абиыр, ауа – әуе, тағылым – тәлім деген варианттарды көруге болады.

Демек, кірме сөздер болып келетін жарыспалы қатарлардың фонетикалық варианттарының лексикалық қорды толықтыруда белгілі қызмет атқаруы – тіл – тілдің қай – қайсысында орын алатын универсалий құбылыс болғанымен, қазақ тілінде оның едәуір өнімді түрде жүріп жатқаны байқалады. Кірме сөздердің

енді бірқатары көбінесе діни әдебиетте, шығыс философиясы, мәдениеті, әдебиеті, т.б. жайында жазылған үлгілерде ғана қолданылатын болып келеді, олар араб пен парсы тілдеріндегі түпнұсқа тұлғаларын біршама сақтап пайдаланылады. Айталық, ихсан

- 1) жарылқаушылық, жақсылық, қайырымдылық;
- 2) қайыр, садақа – Өнер өзіде мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан (Абай) инсан «адам», әһілислам «мұсылмандар, ислам дініндегілер», таби
- 1) біреуге ерушілер, біреудің жолын қуушы, шәкірт, жәрдемші;
- 2) қолданысты, қарасты, бағынушы.

Дублеттік қатар құрайтын сөздер біраз уақытқа дейін қолданыста жүре береді: өмір – ғұмыр, мағына – мағана, даража – дәреже, уағда – уәде, молда – молла, алда – алла, т.б. Ал тек жазба әдебиетте, оның ішінде де көпшілікке бйтанис күнделікті өмірде көп қолданылмайтын араб, парсы сөздері мүмкіндігінше түпнұсқа қалпында жазылып, айтылып келе жатқандығы байқалады, сондықтан бұл шағын топта жарыспалы қатарлар жоққа тән.

Енді бірқатарының бір сөз ретінде екі түрлі жазылатын норма деп қалдыру фактілері де жоқ емес, бұл топта б – п дыбыс алмасуымен келген бес – он сөз: пейіл – бейіл, пәле – бәле, палуан – балуан, пейіш – бейіш, пұл – бұл, парапар – барабар, рұқсат – лұқсат, бәлекет – пәлекет, пәлі – бәлі, пенде – бенде, бесене – пешене, пітір – бітір, тажал – дажал, хас – қас сияқты қатарларды емле сөздігінің норма деп алдыңғы сыңарларын көрсеткеніне қарамастан, қолданыста екі вариантта жазылып келе жатқаны байқалады.

Әрине, екеуі екі мағынаға, не мағыналық реңкке ие дербес сөздер деп танылмаса, келе – келе олардың да біреуі ғана нормаға айналдырылады.

Лексика–семантикалық варианттар. Төл сөз ішінде лексика – фонетикалық варианттардың үлкен бір тобын жуан – жіңішке болып дыбысталатын қатарлар құрайды. Олар: ажым – әжім, ажуа – әжуә, абдыра – әбдіре, ары (тұр) – әрі (тұр), қары – кәрі, пісті – пысты, және – жана, т.б. Бұл топтағы қатарлардың бірқатары жергілікті сөз машығына қатысты болып келеді. Диалектолог мамандардың зерттеулерін қарағанда, Орта Азия республикалары мен соларға іргелес жатқан қоныстардың қазақтары тілінде, Қазақстанның Орта Азиядан шалғай жатқан тұрғындарында а дауыстысымен айтылатын сөздер ә дыбысымен айтылады: мәңләй – маңдай, шәм - шам, пәте - бата, бәршә - барша. Диалектолог С.Омарбеков өзбек арасындағы және солармен іргелес қоныстардың қазағының тілінде көптеген араб, парсы кірме сөздері де жіңішке айтылатындығын көрсетеді: әтіреп (атырап), шәрт (шарт), сәәт (сағат), кәсиет (қасиет), мимәл (мысал), т.т. Сол сияқты Қазақстанның қиыр шығысында, Алтай – Тарбағатай өңірлерінде, Монғолияның Баянөлгей аймағында тұратын қазақтардың тілінде де әдеби нормаға сай келмейтін а – ә дыбыс алмасулары байқалады: және, жәңәлік, тәутеке, шәрші, жәуінгер, жәртілей.

Қазақ сөздеріндегі а - ә алмасулары кірме сөздерге де әсер етіп, бұлардың арасынан да жуанды – жіңішкелі дублеттер бар екендігін көрсетеді: әбзәл – абзал, бәсі – бағасы, әтіреп – атырап, әбзел – абзал, мәусім – маусым, нәзер – назар. Әрине, бұл параллельдер әдеби норма мен жергілікті ерекшеліктерден

тұратын дублеттер. Ал көрсетілген жалпы – халықтық тілде де бары байқалады. Оған кәрі – қары, жай – жәй, сәудегер – саудагер, әлдеқашан – алдақашан, бәлгер – балгер сияқты дублеттерді көрсетуге болады, бұлардың дені айтылуда сақталып келе жатқанымен, емле сөздіктері арқылы реттелуде, яғни әлдеқашан, жай, саудагер, балгер деп жазу керектігін көрсету арқылы осы тұлғалар нормаға енуде.

Әдеби норманың бүгінгі талабы – көрсетілген типтегі дыбыстық – орфограммалық дублеттердің біреуін норма ретінде қалыптастыру болса, бұл – бірте – бірте жүзеге асырылып келе жатқанын айтуға болады. Емле сөздіктерінде көрсетілген дублет қатарларының біреуі беріліп келеді және бұлардың сөздікте көрсетілген варианттарының орфограммасы (жазылуы) біршама нормаға түсті деуге болады. Төл сөздердің ішінде жуан – жіңішке болып қатар түзетін бір топ тұлғалардың екеуі де нормативтік деп танылатындары бар. Мысалы, заңғар – зеңір, сықылды – секілді, орасан – ересен, қолбырау – көлбіреу қоңырсу – көңірсу деген қатарлардың түбірі бір болғанымен, тіркесу орындары біршама ажыратылған, яғни семалық ерекшеліктері еске алынатын жеке – жеке сөздер деп танылады да, жоғарыда көрсетілген мысалдардай бір сыңары нормадан ығыстырылмайды. Осы қатардан, сірә, пысылдау – пышылдау, бырсу – быршу, бақыраю – бажыраю, батпию – бытпию, тымық – тынық сияқты қосарлар да табылады деп санайды.

Төл сөздердің ішінде лексика – фонетикалық дублеттердің келесі тобы б – п, б – м, қ – ғ, т – с, т – д, ш – с, е – і, а – ы, ұ – ы дыбыс алмасуымен келген қатарлар құрайды. Олар бірақ онша көп емес, бұл жерде сайқымазақ – шайқымазақ, тілмар – ділмар, дөңбекшу – төңбекшу, бәйге – бәйгі, таяз – саяз, сүйінші – шүйінші, барқын – барқан, тоқаш – тоғаш сияқты қатарларды көрсетуге болады.

Көркем әдебиетте, әсіресе поэзия тілінде заман – замана, алқа – салқа – алқам – салқам, бәлкі – бәлки, бұғана – бұғанақ, ғажайып – ғажап, достым – достым, ерегес – егес, ишара – ишарат, т.б. тәрізді қатарлардың да табиғаты фонетикалық таза дублеттерден өзгеше.

Лексикалық дублеттердің келесі тобын орыс тілінен енген сөздер құрайды. Оларды: 1) дыбысталуы (фонетикалық тұлғалануы) мен жазылуы (орфограммасы) жағынан дублет болып келетіндері; 2) орысша – қазақша баламалары қатар қолданылып келген немесе келе жатқан дублеттер; 3) қазақ тілінің әр түрлі қосымшаларымен келген кірме сөздердің жарыспалы қатарлары.

Орыс тілінен орыстың өз сөздері мен өзге шет тілдер сөздерінің қазақ тіліне енуі XX ғасырдан бұрынырақ басталғаны мәлім. Ену каналдары әр түрлі болды: күнделікті тұрмысқа, сауда – саттыққа, шаруашылық түрлеріне қатысты сөздер көбінесе ауызша сөйлеу тілі арқылы келіп, орын тепті. Самаурын, шәйнек, патнос, шәй, секер, шыт, сәтен, бөз, барқыт, іспірт, мұржа, тұрба, пеш, т.б. сияқты сөздер ауызекі сөйлеу тілі арқылы қалыптасқандықтан, олардың қазақтың фонетикалық жүйесіне бағындырылып, «қазақыланып» алынғанын көреміз. Бұлар да о бастан бірден бір вариантта қалыптаспағандықтан, әр өлке қазақтары өздерінше сындырғандықтан, тұрба – мұржа, самауыр – самаурын,

кереует – кіреуат, кір – гір, білте – пілте, сияқты қатарлар ауызша сөйлеу тілінде күні бүгінге дейін жарыса қолданылып келеді.

Орыс тілінен енген сөздердің дублеттік қатарларына қазақ тілі жұрнақтарын жалғауда түбірлерінің түрліше болып келетіндері немесе қызметтес жұрнақтардың жарыса жалғанғандары да жатады. Мысалы, прогрестік – прогрессивтік, абсолют – абсолюттік, демократтық – демократиялық, нормалық – нормативтік сияқты қатарлар ешбір уәжсіз бірінің орнына екіншісі жұмсала беретінін байқаймыз. Әрине, бұларды реттеу лексиколог – мамандардың шаруасы, яғни әуелі орыс тіліндегі норма, норматив, прогресс, прогрессив деген тұлғалардың мағынасын айырып көрсету керек, содан соң осы түбірден жасалатын қазақша туынды тұлғалардың: нормалық немесе нормативтік, прогрестік немесе прогрессивтік дегендердің қайсысы дұрыс екенін дәлелдеп, жарыспа сөздердің біреуі нормативтік деп қалдырып, екіншісін ығыстырған жөн.

Сөздік деңгейіндегі дублеттік қатарлардың келесі тобын – жазбі тіл мен ауызша тілдегі дыбыстық өзгешеліктері бар қосарлар құрайды, яғни бір сөздің жазба тұрпаты мен ауызша айтылуында сәл өзгешеліктері бар қатарлар болып шығады. Бұл – тіл – тілдің қай – қайсысына да тән табиғи заңдылық. Тіл дамуының тағы бір заңы – дәстүрге айналу факторы жүзеге аса бастады. Дәстүрлілік факторын кері қайтару, яғни тілдегі дағдыға айналған құбылысты сол тілді қолданатын миллиондаған адамдардан қайтарып алу, керісінше басқаша дағдыландыру оңай еместігін бүгінгі қазақ тілі мәдениеті саласында жүргізіп жатқан іс – әрекетіміз, күресіміз көрсетіп отыр. Сөйтіп, сөз варианттары және лексикалық норма мәселесіне келгенде, әдеби нормаларды ұсыну және уәжсіз ауытқу туралы әңгіме болуы заңды. Алдымен варианттардың түрлерін айырып тану арқылы әдеби – әдеби емес қатарлардың соңғы сыңарларын әдеби тілге жазғанда не сөйлегенде қатыстырмау керек. Ол сыңарлар: диалектизмдер, фонетикалық – орфограммалық дублеттер, қарапайым, дөрекі сөздер, варваризмдер. Мысалы, қолдан өсіріліп, адам, мал азығы ететін дақылдың әдеби атауы жүгері сөз тұрғанда, оның борми, көмбеқонақ варианттары уәжсіз қолданылуға тиіс. Егер кейіпкері Шығыс Қазақстан тұрғыны болып, оны жергілікті тілде сөйлеткісі келсе ғана жазушы борми вариантын жұмсай алады, бұл уәжді қолданыс болмақ.

Грамматикалық варианттар. Қазақ тілінде грамматикалық тұлғалар мен амал- тәсілдер саласында варианттар қатарын түзетіндері аса көп емес. Әдетте кейбір зерттеушілер шылау, үстеу сияқты сөз таптарына жататын жеке сөздердің лексика – фонетикалық варианттарын морфологиялық тұлғалардың варианттары деп қарайды, оларға шейін – дейін, бірдеме – бірдене, мұндай – бұндай, меніңше – менімше, барайық – баралық, жасамыс – жасамыш, ұлы – ұлық сияқты қатарларды жатқызады.

Морфологиялық, синтаксистік варианттар деп грамматикалық амалдардың жарыспа қатарларын айту керек болады. Қазақ әдеби тілінің қазіргі қолданысында кейбір морфологиялық категориялардың тілдік көрінісінде варианттар қатары бары байқалады. Оларды семантикалық – морфологиялық деп атаған жөн, яғни мұнда вариант құрайтын негізгі объект морфологиялық

категория ұғымының әр түрлі тұлғамен берілетіндігі көзделеді. Мысалы, бұйрық рай семантикасы екі – үш түрлі амалмен жүзеге асырылады: 1) етістіктің II жақтық жекеше – көпше, анайы – сыпайы тұлғаларды арқылы: кел, келіндер, келіңіз, келіңіздер; 2) шартты райдың II жақтық тұлғасы арқылы: барсаң, барсаңыз, барсаңдар. Әрине бұл варианттар қатары тепе – тең емес, қолданылар кеңістіктері де бөлек, мағыналарында да бір – бірінен ажыратылатын бұйрық мәндері бар: бар, барыңыз – «таза» бұйрық болса, барсаң, барсаңыз – тілек мәнді, өтініш мәнді бұйрық.

Тұйық етістіктің де екі түрлі тұлғалық варианты бар: -у жұрнақты, -мақ жұрнақты: бару, бармақ. Бұл вариант қатарларының бұл күнде –у варианты активтеніп, -мақ тұлғасы орын таңдап, көбінесе поэзия тілінде қолданылуға ығысып бара жатқан сияқты. Ал –мақ жұрнақты қатар XX ғасырдың басына дейін әлдеқайда актив тұлға болғанын Абай, Шәкәрім және бұлардан көп бұрын өткен ақын – жыраулар поэзиясы тілі көрсетеді.

Көптік категорияны, көптік мағынаны білдірудің де бірнеше морфологиялық амалдары бар; аффиксация амалы: -лар (-лер, -дар, -дер, -тар, -тер) жалғауымен келетін тұлғасы (балалар, кітаптар), көп, біраз, бірсыпыра, едәуір сияқты сөздермен тіркесіп келетін аналитикалық амалмен берілетін тұлғасы: көп бала, көп кітап, бірсыпыра бала, біраз кітап.

Белгілі бір морфологиялық категория білдіретін ұғымның әр түрлі тұлғалармен (бірақ бір тәсілмен, айталық, аффиксация тәсілі – жалғау, жұрнақтармен), кейде әр түрлі амалмен (айталық, біреуі – аффикс жалғау, екінші аналитикалық – сөз тіркестету) келетін варианттары аса көп болмағанмен, біразы бар екендігін көрсетуге болады. Жоғарыдағы мысалдарға қоса, мынадай семантикалық – морфологиялық, морфологиялық – стилистикалық варианттар бары байқалады:

1) қалау райлық мағына беретін барғым келеді – барғым бар, барғым келмейді – барғым жоқ қатарлары. Мұнда көмекші сөздер екі вариантта (келеді – бар, келмейді - жоқ) көрініп тұр; екеуі де әдеби нормаға сыйымды, бірақ алдыңғысы – барлық аймаққа ортақ, көпшілік дұрыс деп қабылдаған, функционалдық стильдердің барлығында да қолданыла беретін, әсіресе ресми стильдер қатаң ұстанатын вариант, соңғысының жұмсалуында көбінесе стильдік қосымша реңк бар және ол негізінен ауызша сөйлеу актісіне тән вариант;

2) сұраулық мәнде қолданылатын етістік тіркестерінің шақтық көрсеткіштері мен көмекші сөздері екі түрлі берілген варианттар: айтқан жоқпын ба? – айттым емес пе? Бұлардың алғашқысы әдеби норма ретінде орныққан, бірақ екінші сыңары да қолданыла беретін, ол көбінесе ауызекі сөйлеу барысында және көркем әдебиет тілінде жиірек жұмсалады;

3) демеулік шылаулар тілдік құрылымдық норма бойынша өздері тіркесетін сөзден кейін келеді де, негізгі сөзге жалғанатын қосымшалар шылаудан бұрын тұрады: ғашықпын – ақ, бірақ бұл құрылымның екінші варианты бар, мұнда шылау негізгі сөзге тікелей жалғанып, жіктік жалғауы содан кейін келуі мүмкін: ғашықпақпын (Ғашықпақпын еш күмәнсіз – Абай).

4) III жақты тәуелдік көрсеткішінің екі рет жалғануын да морфологиялық варианттар қатарына жатқызуға болады. Мысалы, көбі – көбісі, бәрі – бәрісі, уақытында – уақытысында, т.б.

5) Қатыстық сынды білдіру тұлғаларында да варианттар қатары бар: бірі жұрнақ жалғау тәсілімен келсе (азаматтық соғыс), екінші тәуелдік жалғаулы тіркес – изафетпен келген варианты (азамат соғысы). Бұл варианттардың аффиксация жолымен жасалатындары жазба тілде бел ала бастаған тәрізді. Бұл кездерде, XX ғасырдың алғашқы жартысында азамат соғысы, коммунист партиясы, қала өндірісі, ауыл мектебі деп қолданылып келген тіркестер бұл күнде көбінесе азаматтық соғыс, коммунистік партия, қалалық өндіріс, ауылдық мектеп деген варианттар әдеби норма ретінде жиірек қолданылып келеді.

Қазақ тіліндегі грамматикалық варианттарды норма тұрғысынан алып зерттеген арнайы еңбектер жоқ, әсіресе синтаксистік параллельдерді анық танытқан, олардың тілдік құрылымдық жүйесіне сай келетін немесе оған сәйкеспейтін варианттар қатарын көрсеткен монографияларды кездестірмедік. Синтаксисте вариант түзетін бірліктер таза құрылымдық – тілдік варианттар емес, стилистикалық – авторлық ерекшеліктер ретінде танылуға бейім тұратын сияқты. Мысалы, құрмалас сөйлем компоненттерін жалғаулықтармен немесе жалғаулықтарсыз құру, сырт қарағанда, сөйлем түрінің варианттары болып көрінгенмен, мұның стильдік, шеберлік, әсерлілік мақсатын көздеп жасалғандығы сезіледі. Мысалы, Елге мойнымды созам, көрінбейді. Маңайға мойнымды созам, дәнеңе жоқ (С.Мұқанов) деген сөйлемдердің екеуі де бірақ деген жалғаусыз құрылған. Бұлардың жалғаулықты вариантты: Елге мойнымды созам, бірақ ел көрінбейді. Маңайға мойнымды созам, бірақ маңайда дәнеңе жоқ түрінде құрылса, екеуінің қолданысында стильдік реңк айырмашылықтары бар: жалғаулықсыз вариантта амалсыздық, үмітсіздік реңкі бар, жалғаулықты варианты жай хабарлау болып табылады.

Лексикалық және грамматикалық варианттылық құбылысын қазақшалап «жарыспалылық» деп те атай отырып, вариант бірліктерді жарыспалар деп жарыстыра қолданып, бұл құбылыс пен оның объектілері туралы тұжырымдамалар жасар болсақ:

1) Варианттар – «ұқсас дүниелер», дүниеде оның ішінде тілде де ұқсас бірліктер – единицалар баршылық, бірақ баршасы тура мәніндегі варианттар болып табылмайды. Мысалы, синонимдер де бір – біріне ұқсас, яғни мағыналас сөздер. Оларды варианттар деп атау мүлде шартты, бұл жердегі вариант сөзі қатар сөзінің эквиваленті болмақ. Әрине, белгілі бір жарыспа тұлғаларды вариант деп тану немесе синонимдер деп қарау кейде қиындау соғады. Мысалы, орыс тіл білімінде неграмотный – безграмотный деген қатарларды синонимдер деп қарайды, бұлайша танысақ, бейкүнә – күнәсіз, әдепсіз – бейәдеп деген жарыспа тұлғаларды біз де бір вариант дегеннен гөрі, жасалуы жағынан бір – біріне синоним болып келетін сөздер деуімізге болады.

2) Варианттарды тегіне қарай: әдеби тілдік және әдеби – диалектілік қатарлар, әдеби және ауызекі тілдік дублеттер, ауызша және жазбаша варианттар, орфограммалық дублеттер деп бөліп – бөліп қарастырған жөн.

Тілдік – құрылымдық сипатына қарай варианттар фонетикалық – орфографиялық – морфологиялық – лексикалық болып бөлінеді. Қазіргі қазақ тілінде ең көп кездесетіні – лексикалық және фонетикалық жарыспа қатарлар.

3) Әдеби және жергілікті деген оппозициялық қатарлардың әдеби сыңарын таңдау біз үшін аса қиынға соқпады, өйткені қазақ тілінің тірек диалектісі айқын көрініп тұрмағанымен, қазақтың кең даласының көптеген аймақтарында қолданылатын варианттарын әдеби норма деп тануға мүмкіндік берді. Мысалы, Қазақстанның Батыс өлкесінде құдағай, сұпы, жарын, ақа, жар деген сыңарлары жиірек қолданылғанымен, қалған солтүстік, орталық, оңтүстік, шығыс өлкелерінде құдағи, сопы, келер жылы, аға, қабырға деп қолданылатындықтан, осы көрсетілген тұлғалары сөздіктерде норма деп ұсынылып жүр және солай қалыптасып қалды деуге болады.

4) Варианттардың бір тобы өзіміз дублет деп бөліп қараған жарыспаларға жатады, дублеттер тілдік норма тұрғысынан келгенде, бір сыңары кәдеге асып, екінші сыңары бірте – бірте мүлде ығыстырылатын немесе өз алдына отау тігіп кететін, яғни дербес мағынаға ие болатын, я болмаса қолданыста стильдік жүк арқалап, өмір сүре беретін сөздер болады.

5) Варианттар қатарын түзетін бірліктердің, әсіресе, лексикалық жарыспалардың барлығы жоғарыда көрсетілген дублеттер тобын құрамайды.

6) Вариант құбылысының тілдік дамуы мен өзгерістеріне тигізетін әсері, рөлі деген проблема да – дербес ғылыми ізденістің нысаны.

7) Ұсынылып отырған бұл жұмыста варианттардың пайда болу негіздері мен себептері, уәждері, сөз тұлғаларының дыбыстық өзгеріске ұшырау жағдайлары, варианттылықтың тарихы, реттеу тарихы, реттеу кезеңдері сияқты тақырыптар сөз болған жоқ.

8) Көрсетілген дублет жарыспаларды реттеу, яғни әдеби тілдегі орфографиялық, лексикалық нормасы ретінде тұрақтандыру: бір сыңарын ығыстыру немесе екі дербес сөз етіп жұмсау күні бүгінге дейін жүргізіліп келе жатқан және біршама жүзеге асып отырған іс – әрекет.

9) Дублеттердің, әсіресе фонетикалық – орфограммалық жарыспа бірліктердің толық реттелмеуі ең алдымен оқу – ағарту ісінде, әсіресе, мектептердегі оқу процесінде қиындық туғызып келеді. Сауатты жазу, әдеби тілде сөйлеу, мұғалімдердің сұрақтарына ауызша жауап бер сияқты тұстарда емледегі ала – құлалықтар, оқушының сөз қолданысындағы ақаулықтар, яғни әдеби нормадағы сөз бен олардың қарапайым, жергілікті варианттарын ажырата білмеуі, төл тілдік сөз бен бөгде тілдік эквивалентін араластырып сөйлеулері, т.т. оқушышы мен студенттің білім дәрежесін бағалауға апарады.

Лексикалық нормалар. Лексика саласында тілдік нормаларды үш салаға бөліп сөз ету керек: бірінде жалпы жазба әдеби тілдік сөз нормаларын, екіншісінде ауызекі сөйлеу тілінің нормасын, үшіншісінде сөздердің қолданыстағы нормаларын талдап, таныту керек болады.

Тіл – тілдің лексикалық қазынасының ғасырлар бойы қалыптасып, адамдардың қатынас және эстетикалық құралы болып қызмет ететін, әлеуметтік тағылымнан өткен сөздер тобы әдеби нормасы болып табылады. Диалектизмдер, қарапайым сөздер, дөрекі элементтер, жаргон, арго сияқтылар

әдеби лексикалық құрамнан тыс тұрады, бірақ бұлар ауызекі сөйлеу нормасынан орын ала алады. Ал сөздердің әсерлі, орынды қолданысын бұл қолданыстың дұрыс – бұрысын таныту стилистикалық норма проблемасының өзегі болып келеді.

Тілдің өз ішкі дамуына қатысты емес, сыртқы экстралингвистикалық факторлар дегеніміз жаңа атаулардың пайда болуы, белгілі бір сөздердің не лексикалық топтардың актив қолданылуы, мектеп оқулықтары мен әр алуан сөздіктер сияқты реттеуші каналдардың күші, т.т.

Қысқасы, сөз әлемі қыры мен сыры көп, күрделі де қиын дүние, сондықтан оны жұмсаудың реттері, қисыны, жүйесі, түйіндеп айтсақ, нормалары туралы жеке әңгіме қозғау керек болады.

Дәріс тақырыбы: Сөз сапасы және түрлері

Дәріс жоспары: 1. Сөздің дұрыстық ұғымын айқындайтын сапалар

2. Сөз дәлдігі
3. Сөз әсерлілігі
4. Сөз талғамы
5. Сөз байлығы

Дәріс мазмұны: Сөздің дұрыстық ұғымын айқындайтын сапалар. Дұрыстық ұғымын айқындайтын сапаларға: сөз дәлдігі, тіл тазалығы, сөз әсерлілігі, сөз байлығы, сөз талғамы, сөз әдебі жатады.

Сөз дәлдігі. «Тіл дәлдігі деп ойлаған ұғымға сөз мағынасы сәйкес келуі айтылады. Ұғымға сөз дәл келу үшін сөздің мағынасын дұрыс айыра білу керек. ...лебіз ашық, мағыналы болуы үшін айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болуы керек. Адам анық танитын нәрсесін анық айтады да, көмескі танитын нәрсесін көмескі күңгірт айтады. Тіл дәлдігін бұзатын көбінесе әмәндәс (мағынасы жақын сөздер) сөздер», - дейді Ахмет Байтұрсынов.

Сөз – шындықтың санамыздағы сәулесі, ой өрнегінің мағыналы бөлшегі. Ол мынадай шарттармен байланысты. 1.Логикалық дәлдік. Сөз дәлдігі – ой дәлдігі. Айқын ойлайтын адам сөзді де мағынасына сай дәл жұмсайды. Сөз бен оның атауының арасында логикалық қайшылық болмауы тиіс. 2.Сөздің мағыналық қырлары мен ерекшелігін, олардың қолданылу шегін жақсы білу. Тіліміздегі сөздер тура мағынасымен қатар ауыспалы, келтірінді мағынада да, бір-бірімен мәндес, омонимдес те жұмсала береді. Омонимдер мен көп мағыналы сөздерді, синонимдерді бір-бірінен мағыналық жігі, стильдік реңкіне қарай ажыратып қолдану арқылы ойымызды анық-айқын жеткізуге болады. 3.Синтаксистік дәлдік. Сөз дәлдігі, мағына айқындығы сөздің стильдік бояуын жақсы ажырата алумен де байланысты. Стильдік тармақтардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі, өзіне тән сөз қолданыстары, қолданылу аясы бар. Бөгде стильдік элементтерді бейтарап стильдің элементтерінен ажыратып қолдану, эмоциональдық бояуы басым сөздерді өз аясына жұмсау т.б. мәселелер ойды дәл, айқын жеткізуге мүмкіндік береді. Тіл тазалығы. Ахмет Байтұрсынов тіл тазалығын ана тілінің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау деп түсіндіреді. Әдеби тілдің тазалығы, біріншіден, ойынды таза ана тілінде жеткізу болса, екіншіден, сөзді таңдап, талғап жұмсаумен байланысты. Әдеби тілдің

тазалығына нұқсан келтіретін диалектизмдер, жарыспалы сөздер, қарапайым сөздер болғанымен, олардың да қолданылатын аясы, орны бар. Тіл тазалығын сақтау тіліміздің бұлар сияқты резерв сөздерін тілден аластау, жою емес, олардың қажеттілерін таңдап алып, белгілі бір мақсатта (кейіпкер тілінде) қолдану деген сөз.

Сөз әсерлілігі Тіл мәдениеті сөздің тек нормаға сай жұмсалуды ғана емес, оның әсерлі, бейнелі, образды жұмсалуды да талап етеді. Айтушының сөзі әсерлі, бейнелі болу үшін: 1) өзінше ойлау, сөйлемдерін өз бетінше құру, 2) айтып тұрған мәселеге қызыға қарау, 3) сөздің құрамындағы дыбыстардың айтылу ерекшелігіне көңіл бөлу, яғни мәнерлеп сөйлеу, 4) тілдің бейнелеуші, көркемдеуші тәсілдерін жақсы біліп, орынды қолдану, 5) сөздің стильдік реңкін ажырату т.б. шарттар жүзеге асуы қажет.

Сөздің әсерлілігі оның әуезділігімен тығыз байланыста екенін Ахмет Байтұрсынов та атап көрсетеді. «Әуезділік деп нені айтамыз? Әуезділік деп сөз турасында айтсақ, сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз. Сөздің үні құлаққа жағымды болуы – дыбыстарының тізілу түрінен, сөйлеудің үні құлаққа жағымды болуы сөйлемдердің тізілу түрінен. Сондықтан сөз әуезділігі де, сөйлеу әуезділігі де болады...» Яғни сөз ішіндегі дыбыстардың бір-біріне әсері олардың арасындағы ықпал заңдылығы болса, сөйлемдердің бір әуенмен айтылуы синтагмалық ерекшелік болып табылады. Демек, сөздің әуезділігі тілдің орфоэпиялық нормасына негізделеді.

Сөз байлығы. Әр халықтың сөз байлығы – оның ғасырлар бойы басынан кешірген өмірінің, іс-әрекетінің, ақыл-ой жұмыстарының, рухани-мәдени қазынасының тілдегі көрінісі. Тіл байлығы – бір халықтың ұлан-ғайыр дәулеті, рухани қазынасы. Тіл байлығының ең басты белгісі – сөз байлығы. Өйткені барлық білгеніміз бен білуге тиістіміз тек сөз арқылы ғана белгіленеді. Сөз – тілдің негізгі элементі. Тіл байлығы сөздердің жалаң санымен ғана емес, оның сапасымен, мазмұнымен, ішкі мүмкіншілігімен де өлшенуге тиіс. Тіліміздегі мыңдаған сөздер заттың, құбылыстың атауы ретінде бір көрінсе, олар өзара тіркесуімен, көркем сөз аясында ауыс мағынада қолданумен тіл байлығын еселей түседі, - дейді академик Ә. Қайдаров.

Тіліміздегі лексикалық қабатының байып, толығының жолдары сан алуан. Солардың ең негізгілері: тілдің ішкі мүмкіншілігі арқылы жаңа сөз жасау және басқа тілден сөз қабылдау. Сырттан сөз қабылдау қазіргі кезеңде өнімді тәсіл емес. Негізінен тілдің өзінің ішкі мүмкіншілігі арқылы жаңа сөз жасау арқылы тілдің лексикалық қабатын байыту үрдісі басым. Мысалы, кеңшар, жағажай, саябақ, иегер т.б. толып жатқан жаңа тұлғадағы байырғы сөздер жаңа ұғымды білдіреді. Тіл мәдениеті ғылымы осы байлықты шашпай-төкпей, орынды да әсерлі жұмсауды талап етеді.

Сөз талғамы. Сөз талғамы сөзді саралап қолдану мәдениетімен байланысты. Бұл орайда ғалым М. Базарбаев: үй салушы құрылыс материалдарын таңдап алмай, болашақ сарайдың пішінін біліп алмай, қалайша іске кіріседі? Сөзді білу, әрі көп білу – сан жағынан, сөзге талғаммен қарау, таразылау, сұрыптау – сапа жағынан – осының бәрі өнер иесінің тіршілігі, қамы, - деген еді. Бұл ойдың ар жағында Абайдың «өзіңе сенбе жас ойшыл, тіл өнері дертпен тең», «бөтен

сөзбен былғанса сөз арасы, ол ақынның білімсіз бейшарасы» деген қағиджаларының жатқаны айқын. Сөзді талғап, саралап қолдануда негізінен мән беретініміз – жарыспалы сөздер, жергілікті ерекшелігі бар сөздер және түбірлес сөздер.

Жарыспалы сөздер. Тілдің даму барысында бір ұғымның бірнеше сөзбен жарыса аталуы, мысалы: қант, шақпақ, шекер, құм шекер т.б. болып отыратын құбылыс. Тіл тәжірибесінде ондай сөздер ыңғайсыз болғанымен, біреуі аяғымызға тұсау болса, енді бір сөз еркін сөйлеуге септігін тигізеді. Сондықтан жарыспалы сөздердің әр сыңарын мүмкіндігінше жеке-жеке мағынада саралап қолдану үрдісі тілімізде үнемі жүргізіліп отырады.

Жергілікті ерекшелігі бар сөздер де негізгі байлығымыз, тіліміздің лексикалық қабатының толығының негізгі бір көзі екендігінде дау жоқ. Жергілікті қолданыстан алынып, әдеби тілдің төрінен орын алған талай сәтті қолданыстарды: бағбан, шабандоз, әңгелек, пияз т.б. атай аламыз. Сөз қазынасының небір байлығы – халықта. Демек, оларды орнымен, мақсатты жұмсап, керегімізге жарата білу қажет. Мысалы, сәлдекен, мошқау, сімсік, сұқандату, алапа, тауан т.б. (Ә. Кекілбаев «Үркер» романы), О. Бөкеевтің шығармаларында кездесетін: әспенсіту, желемік, ырғын, морығу, сапастық т.б. сөздер оқырманға бірден түсінікті бола қоймайтыны анық. Мұндай жергілікті жерлерде қолданылатын сөздерді стильдік мақсатта, қалауын тауып, кейіпкер тілінде қолдану керектігі айтылып келеді.

Түбірлес сөздер. Бір түбірден тараған сөздер. Олардың көбі (қызметкер-қызметші, себепкер-себепші т.б.) мәндес қосымшалар арқылы бір түбірден өрбиді. Қолданыла келе саралану үрдісінен өтеді.

Сөз әдебі. Сөз әдебі қаламгердің сөзді сыпайы қолдану мәдениетімен байланысты. Жазушы шығармасы арқылы оқырманға эстетикалық тәрбие беруге, олардың дүниетанымдық қасиеттерінің дұрыс қалыптасуына әсер етуі тиіс. Жақсы сөз – жарым ырыс. Бір ауыз жылы сөз адамды күннің шуағындай жылытады, шабыттандырады, рухани азық болады. Мысалы, бақытты бол, басқан қадамың құтты болсын т.б. сияқты сөйлеу этикетінде қаншама тілек, адалдық жатыр. Үлкенді құрметтеп Сәке, Әбеке деп сөйлеу – ізеттіліктің, көргенділіктің белгісі. Мұндай ізеттілік, әдепті сөйлеу – халқымыздың ғасырлар бойы келе жатқан жақсы дәстүрлерінің бірі. Сондықтан сөйлеу этикетін байытып, толықтырып, оны жастардың сөйлеу дағдысына айналдыру – игі мақсат.

Қазақ халқының мемлекеттік тілі болып отырған қазақ тілінің өз деңгейінде барлық көркемдік мүмкіншілігімен қолданылуын талап ететін Тіл мәдениеті ғылымының ғылыми негізін қалыптастыру негізгі мәселе екені даусыз. Ол үшін ғалым Р. Сыздық мынадай мәселелерді нысанаға алуды ұсынады: Бірінші. Лексикалық нормаларды таныту, яғни сөз қолданыс регламентациясында әр алуан варианттылық проблемасын шешу; қазіргі сөздік қазынамызды толықтырудың көдерін іздестіру және айқындау. Екінші. Тіл мәдениеті міндеттерінің ішінде кезек күттірмес маңызды шаруа орфоэпияға, яғни сөйлеу актісінде сөздерді дұрыс дыбыстай білуге қатысты. Үшінші. Радио, теледидар және баспасөз сияқты бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне арнайы көңіл

аудару да тіл мәдениеті шаруаларының бірінен саналады. Төртінші. Шаршы топ алдында сөйлеу мәдениеті деген проблема да тіл мәдениетінің бір пұшпағы, өйткені соңғы 5-10 жылға дейін шаршы топ алдында қазақ тілінде сөйлеудің аясы тар болып келді. Шаршы топ дегеніміз – көпке қарата сөз айтылатын жер және ол сөз әлеуметтік мәні бар, қоғам мүддесіне арналған әңгіме болуы керек. Бұл жерде айтпақ ойымызды дәл жеткізетін сөздерді тауып алудан бастап, ойды жинақы, әсерлі етіп ұсыну, орфоэпиялық нормаларды сақтап, сөздерді бір-бірімен үндестіріп айту, ойымыздың логикалық желісін үзіп алмай, дұрыс құру сияқты толып жатқан шарттарды орындауға әлі машықтанбай жатырмыз.

Дәріс тақырыбы. Әдеби тіл нормалары .

Дәріс жоспары:

1. Тілдік норма мен дағдының өзара қатынасы.
2. Қатаң және босаң норма.
3. Тілдік норма және стиль.

Дәріс мақсаты: Тіл мәдениеті жайында түсінік беріп, шешендіктің әлеуметтік мәнін ашу, тіл мәдениетінің дамуына қажетті алғышарттар мен басқа ғылымдармен байланысы туралы түсінік беру.

Дәріс мазмұны:

Тілдік норма мен дағдының өзара қатынасы. Әдеби тіл-тілдік құралдары қырнанып, сұрыпталған, қоғам мүшелеріне ортақ кодификациялық нормасы бекітілген, стильдері қалыптасқан тіл. Әдеби тіл функционалды қарым-қатынас жасаудың ауызша және жазбаша формаларында қолданылады. Қоғамдық өмір қалыптастырған түрлі сала қажетін өтеп, тілдік ұжым мен оның мүшелерінің мүдделерін орындайды.

Қазақ әдеби тілі – жоғарыда көрсетілген әдеби тіл белгілеріне ие, сан ғасырлық тарихы бар, тілдік элементтері бірізді жүйеге түсірілген, тілдік ұжымның бар саладағы қажетін өтеуге мүмкіндігі жететін тіл. Кемелденген қазақ тілінің сөздік байлығы функционалды қарым-қатынастың қай саласының да талабына жауап бере алады.

Осы салалардағы қарым-қатынас әдеби тілдің бес түрлі стильдік тармақтары арқылы жүзеге асады:

- ғылым, білім, оқу ағарту саласы – ғылыми стиль;
- құқықтық сала, заңнама – ресми стиль;
- қоғамдық – саяси сала – публицистикалық сала;
- көркем шығармалар тілі – көркем әдебиет стилі;
- тұрмыстық қатынас саласы – сөйлеу тілі стилі.

Қазіргі қазақ әдеби тілі қоғамдық өмірдегі осы аталған бес салада қызмет етуге бейімделген, яғни аталған әр саланың қалыптасқан арнайы атаулары (сөздігі), сөз құрылымдары (синтаксистік ерекшеліктері), сөйлеу дағдылары (фонетикалық ерекшеліктері), мәтін түзу ережелері бар.

Қарым-қатынастың ресмилік және бейресмилік сипатына қарай жоғарыда көрсетілген бес стильдік тармақ екі салаға бөлінеді:

- а) қарым-қатынастың ресми түрі – кітаби тіл.
- ә) қарым-қатынастың бейресми түрі – сөйлеу тілі.

Сөйлеу тілі өз ішінен тұрмыстық сөйлеу тілі және қарапайым сөйлеу болып ажыратылады.

Тілдік норма дегеніміз тілдік таңбалардың (сөз, қосымша, сөйлем), тілдік амал-тәсілдердің қолданыстағы бірізділігі, реттілігі, белгілі бір тілдік ұжымның «дұрыс» деп таныған жүйесі.

«Тіл мәдениеті» әдеби тілдің нормасы туралы білім саласы ретінде пайда болғаны мәлім. Тілдік норма - әдеби тіл туралы ұғымның ең бір өзекті элементі. Сөйлеуде, жазуда тіл амалдарын дұрыс қолдана білу әдеби тіл нормасын сақтау дегенге саяды. Тілдік норма алдымен тілдік жүйемен (системамен) салыстырыла қарастырылады. Мен оқыдым, сен жаздың, ол үйге барды тәрізді құрылымдардың жақтық мағыналарын өзгеше қиыстырып айтуға болмайды. Затты тәуелдеп айтып көріңіз: менің кітабым, сенің кітабың, оның кітабы. Қазақ тілінде сөйлеушілердің бәріне ортақ септеудің де жүйесі бар. Міне, осыған қарағанда, тілдік жүйе мен тілдік норма тепе-тең құбылыс тәрізді көрінеді. Бұл тілдік норма мен тілдік жүйенің бірлігін көрсетеді. Сондықтан тілдік норманың арқауы тілдік жүйе болып табылады. Бірақ тілдік жүйе мен тілдік норма тепе-тең құбылыс емес.

Тіл - жүйелі құбылыс. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде –ла, -ле, (-да, -де, -та, -те) сияқты аса құнарлы қосымшалар есім сөзден етістік тудырады: аяқта, бас-та, көз-де, су-ла, ау-ла, шөл-де т.б. Сөз тудырудың дәл осы жүйесі бойынша кез-келген зат есімге –ла, -ле, (-да, -де...) қосымшасын жалғауға болатын сияқты. Бірақ жүйе бойынша баула, жүкте, сыйла деп айтқанымызбен, кірпікте, соғымда, кітапта деп айтуға болмайтыны белгілі. Неге? Себебі бұлай деу жүйеге қайшы болмағанмен, дағдыда жоқ. Міне, осыған байланысты белгілі бір тілдік қолданысты норма деп тану үшін оның тілдік жүйеде болуы немесе норманың тілдік жүйемен жарыспалы болуы жеткіліксіз. Бұған қоса ондай қолданыс тілдік дағдыда болуы, сондай-ақ дәстүрге айналуы қажет.

Орфография (грек. Orthos – дұрыс, grapho – жазамын) – жазудың бірізді тәсілдерін белгілейтін ережелер жиынтығы. Дыбыстардың таңбалануын, олардың бірге, бөлек немесе дефис арқылы жазылу тәртібін, сондай-ақ бас әріптердің қолданысын, тыныс белгілерінің қойылу тәртібін анықтау да кіреді.

Көптеген тілдердің емле заңдарына фонематикалық, фонетикалық, морфологиялық, тарихи-дәстүрлік, т.б. қағидаттар негіз болады.

Фонематикалық қағидатқа дыбыстардың бір сөз ішіндегі немесе сөз аралықтарындағы бір-біріне тигізетін әсерлері ескерілмей, негізгі фонематикалық түрлері сақталып жазылады.

Фонетикалық қағидат бойынша сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы есепке алынып, айтылуынша (естілуінше) жазылады.

Морфологиялық қағидат бойынша сөз бөлшектерінің түбір тұлғалары сақталып жазылады.

Тарихи-дәстүрлік қағидат бойынша сөз бөлшектерінің түбір тұлғасын сақтау ережесіне де, айтылу ережесіне де сай келмей, сөздердің бір кездегі қалыптасқан жазу түрі алынады. Қазақ орфографиясы морфологиялық-фонетикалық принциптерге сүйенеді.

Бұдан басқа дыбыстық құрылымы ұқсас сөздерді шартты түрде ажыратуда қолданылатын **айырым қағидаты** да бар.

Қатаң және босаң норма. Қатаң нормасы тіл жүйесімен бұлжымас бірлікте болады. Тілдік жүйені жақсы білетін сөйлеуші бұл жерде еш дағдармайды. Тілде белгілі бір мағынаны берудің әр түрлі нұсқалары болуы ықтимал. Мысалы, жалпыхалықтық тілде бұйрық райдың екінші жағы үш түрлі нұсқа бойынша беріледі: сен бар, сен барғын, сен барың. Қазіргі әдеби тілдің қатаң нормасы бойынша райдың екінші жағы етістік түбірге сәйкес сен бар түрінде айтлатындығы мәлім. Ал сен барғын, сен барың қазақ тілі диалектілері мен ауыз әдебиеті мұраларының тілінде кездесетіні белгілі. Мұндай варианттарды талғап, таңдап қолдану сөйлеушінің ырқында болмайды. Тіл тәжірибесінде сыннан өтіп, жұртшылық таныған түрін ғана сөйлеуші қарым-қатынас мақсатында қолдана алады. Бұл - әдеби тілдің қатаң нормасының бір ғана мысалы. Қатаң нормалардың түрі фонетика, лексика саласында да кездеседі.

Кейде тілдегі сан алуан варианттарды талғап-таңдауда аса қатаң талап қойылмайды. Ондай варианттардың қай түрін қолдану сөйлеушінің (жазушының да) өз ырқында (мысалы, тірідей-тірілей, мұны-бұны, айқай-айғай, азар-эзер, түгедеу-түгелдеу т.б.). Әдеби тіл нормасының мұндай түрі босаң норма деп аталады. Тілдегі бұл тәрізді варианттар кейбіреулерге тілдегі мүкістіктей болып та көрінеді. Шындығында, олай емес. Бұл – тілдің жанды дүниедей түлеп, өзгеріп отыруының белгісі. Өзге де қоғамдық құбылыстар тәрізді тілдің де өзгеріп, дамып отыратындығы белгілі. Бірақ тіл «ескіні» біоден аластай алмайды. «Ескі» мен «жаңа» біразға дейін ілесе жүреді. «Ескіден» бірден қол үзіп, «жаңаға» бірден ойысса, тілдің ұрпақ пен ұрпақты, «аға» буын мен «кіші» буынды жалғастырып жататын қызметі әлсірейді. Онда әр ұрпақтың өзінше тіл жасауына тура келер еді. Тілдегі сан алуан варианттарының жарыса қолдану себебі «кеше» мен «бүгінді», «бүгін» мен «ертенді» ұластыру қызметіне байланысты болып жатады.

Варианттардың тілдің даму үрдісіне лайықты түрін өрістете жұмсап, артықшылық беріп отыру, олардағы нәзік айырма, реңдерді дер кезінде тап басып тани білу т.б. мәселелер сөз мәдениеті үшін аса маңызды. Тілдегі варианттар құбылысына лингвистикалық барлау жасап көруге де болады. Жарыспалы жүйенің мынадай түрін газет-журналдардан жиі кездестіріп жүрміз: ақшалай-ақшадай, барлы-жоқты, бірлі-жарым – бірді-жарым, екіншілей-екіншідей, ескілей-ескідей, жылыдай-жылыдай, жаңалай-жаңадай, кәрлен-кәрден, қаралай-қарадай, немқұрайлы-немқұрайды, өлілей-өлідей, тірілей-тірідей, шикілей-шикідей, ыссылай-ыссыдай т.б. Жалпы халықтық тілдегі мұндай жарыспалы қолданыстың қайсысын әдеби тілдің нормасына лайық деуге болады? Осындай сұрауға келгенде сөздікке сүйенеміз. Сөздіктің бірі – «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі». Бұл сөздіктен «д» вариантты да (кәрден, кәрлен емес, қарадай – қаралай емес), «л» вариантты да (жылылай, тірілей, шикілей) ұшыратамыз. Екі түрліжүйенің аралас-құралас жүргендігінен «л» мен «д» варианттың қайсысы әдеби тілдің ішкі даму үрдісіне сәйкес келетіндігі әлі анықтала қоймайтындығын байқаймыз. Тілдің ішкі даму күйіне қандай жүйенің («л» немесе «д» варианттың) сәйкес келетіндігін анықтап,

тиянақтай түсу – болашақтың ісі. Дегенмен бұлардың қазіргі кезде жиірек жұмсалатын түрін көрсетуге болады: ақшалай (ақшадай емес), бірлі-жарым (бірді-жарым емес), жылылай, тірілей, немқұрайлы т.б.

Босаң нормадан қатаң нормаға ауысу –шы, -ші қосымшасы арқылы жалғанған белгілі бір сөздер тобына да қатысы бар. Қазақ тілінде сөз жасауда әлеуеттік мүмкіндігі айрықша қосымшалардың бірі - -шы, -ші. Бұл қосымша арқылы жасаған сөздерді есімізгі түсіріп көрейік. Қай-қайсымыз болмасын қиналмай-ақ ондаған сөзді тізбегімен айтып бере аламыз: *егінші, малшы, суретші, әнші, биші, қойшы, сиыршы, бұзаушы, қозышы* т.б. Ал *боташы, құлыншы* деп айтыла ала ма? Айтылмайтын себебі тілдік дағдыда жоқ. Тілдік дәстүрде болмайтыны – шаруашылық өмірде жоқ. Ал *бұзаушы, қозышы* деудің жөні бір басқа. Енелеріне жамырап кетпеу үшін мұндай төлдер бөлек бағылады да, оларды бағып-қағушыны *бұзаушы, қозышы* деп арнайы атайды.

Диқаншы, бағбаншы сөздерінің ертеректе қолданылуы, бір жағынан, заңды әрі кешірімді. Олай болатыны, әдеби тілдің кешегісі мен бүгінгісі, ондағы тіл амал-тәсілдерінің қолданылу күйі қазіргімен дәлме-дәл келе бермейді. Басқасын айтпағанда, оны –шы, -ші қосымшасының өзінен-ақ байқауға болады. Бұл қосымшаның бұрынғыға қарағанда сөз тудырудағы белсенділігі әлдеқайда арта түсті. Ертеректе кездесетін *егінші, малшы, әнші, қайықшы, жаушы* т.б. типтес сөздің қатары *қызылшашы, қоғамтанушы, зерттеуші, шахматшы, бессайышы* т.б. сияқты қолданыстармен молығы түсті. 60-70 жылдары *жазылбекшілер, жақаевшылар* түрінде жалқы есімге жалғанып, белгілі бір адамдардың мақсат-мүдде, қызмет-кәсібін жалғастырушы, ізбасарлары деген ұғымда аңғартуы да бұл қосымшаның жаңа бір екендігін танытады.

Ғасырға толар-толмас уақыттың ішінде –шы, -ші қосымшасының жалғану өрісінің бұлайша кеңейе түсуі жаңа бір үрдістің пайда болуына әсерін тигізеді: бұл жұрнақ кейбір сөздердің құрамынан шыға бастайды: *диқаншы > диқан, аспазшы > аспаз, бағбаншы > бағбан, шаштаразшы > шаштараз* т.б. қандай да болмасын тілдік амал-тәсілдердің белсенділігі артқан сайын басы артық қолданыстан арыла түсу үрдісі пайда болады. Олай болса, бұрынғыша босаң норма ыңғайымен бірде аспаз, бірде аспазшы, бірде бағбан, бірде бағбаншы деп қолдану лексикалық нормадағы жаңа құбылысты елестермеуге саяды.

Дәріс: Тілдік норма және стиль

Дәріс жоспары: 1.Тілдік норма және стиль.

2. Жаңа қолданыстар.

3. Тіл – қоғамдық құбылыс.

Дәріс мазмұны: Қоғамның қарым-қатынас құралы болып табылатын тілдің әлеуметтік сипаттарының біріне оның жасампаздығы жатады. Уақыт көшімен бірге жаңарған түсінік, ұғымдар адамдар тілінде жаңа мәндегі қолданыстарды да тудырады. Бұл ретте мүлдем жаңа атаудың пайда болуы шарт емес. Тілімізде бұрыннан бар сөздердің тұлғалық, не болмаса мағыналық өзгеріске ұшырауы олардың өзгеше семантикалық мәнде жұмсалыуына апарады. Жаңа сем өзіне лайық қолданылатын орын іздейді. Сөздің қолданылу орны функционалдық стильдер табиғатымен тығыз байланысты. Жаңа сөздердің стильдік реңкі

олардың қолданыс орнын анықтайды. Сөйтіп жаңа сөздер әдеби тіл қабаттарының бірінен орын алады.

Әр тілдің өзіне тән төл заңдылығы бар. Сонымен бірге тіл-тілге ортақ заңдылықтар да бар. Тіл тарихын зерттеуші ғалымдардың көрсетуінше, сондай заңдылықтардың бірі – кейбір сөздегі аяққы дауыстының «жоғала» бастауы. Зертеушілер бұл құбылысты тілдегі ашық буынды сөздің шектен тыс көбейіп кетпеуі, сөздің дыбыстық жағынан ықшамдалуы тәрізді құбылыспен байланыстырады. Тілдік қоданыста жиі кездесетін варианттардың бір алуанын осы құбылысқа қатысты қарастыруға болады. Мысалы: тәңір-тәңірі, баған-бағана, нысан-нысана, дабыр-дабыра, ерте-ертегі, шаштараз-шаштаразы, заман-замана т.б. Әсіресе соңғы онжылдықтарда осы варианттардың соңғы дауыстысыз түрі (тәңір, шаштараз, нысан т.б.) қалыптасып, не қалыптаса бастағандығы байқалады. Бұлардың ішінде де мағыналық айырым, стильдік рең алып, дербес қасиетке ие болғаны немесе соған бейім тұрғандары да бар. Дабыр – «даң-дұн», «у-шу». «Тыстан кірген суық пен көп кісінің дабырынан тынышы кеткен Ділде басын көтерді» (М. Әуезов). Дабыра – «даурықпа сөз», «дабыра қылу», «жұртқа жаю». Шырағым, мұндай даулы мәселені сен жұрт арасына әзірге дабыра қыла көрме (С. Мұқанов).

Тілімізде белгілі бір ұғымның бірнеше сөзбен аталатын орайлары бар: жазушы-қаламгер, суреткер, егінші-диқан, мұғалім, оқытушы – ұстаз т.б. Бұл-әдеби тілдің стильдік айырым жігін саралай түсетін белгілер. Олай дейтініміз сөздердің қолдану аясы, жұмсалыу орны осындай мәндес сөздер арқылы саралана түседі. Жазушы, мұғалім, оқытушы сөздері әдеби тілдің барлық тармақтарына (стильдеріне) тән бейтарап сөздер болса, қаламгер, суреткер, ұстаз публицистика, көркем әдебиет стиліне тән мазмұны көтеріңкі қолданыстар.

Елімізде ғылым, өндіріс, шаруашылықтың әр алуан салаларының қарқынды дамуы тіліміздің сөздік құрамына да әсер етті. Тілімізде терминдер мен терминдік ыңғайдағы сөздер де көбейді. Тіпті баспасөз бетінде олардың тым жиі жұмсалыуы, әсіресе публицистика (газет-журнал, радио, телевизия саласындағы тіл) стилінде терминдерге экспрессиялық балама іздеу үрдісін күшейте түсті. Сондықтан болар, астықты - алтын дән, мұнайды - қара алтын, Конституцияны - Ата заң, малды – аяқты қазына, теледидарды – көгілдір экран, президентті – елбасы т.б. атау дағдылы, қажетті қолданысқа айналып отыр.

Жаңа сөздер уақыт сынынан өтіп, тілдік қолданысымызда орныға түскеннен кейін сөздіктерде көрсетіліп заңдастырылады. Ал кейбір сөздер сөздіктерге енбей, тиісті әдебиетте көрсетілмей де жатады. Кезінде жұртшылық назарын аударып, пікір таласын тудырған оқырман, көрермен тәрізді сөздер тілдік дағдыға айнала келе, орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерде, грамматика оқулықтары мен оқу құралдарында, анықтағышта әдеби тіл фактісі ретінде тіркелгендігін байқаймыз.

Кейігні жылдарда тіліміздің сөздік құрамы ғарыш (космос), ғарышкер (космонавт), ғарыш кемесі (космос кораблі), ғарыш айлағы (космодром) т.б. терминдерімен, атауларымен толығы түскені мәлім.

Сөз мәдениеті алдымен амал-тәсілдерін дұрыс қолданудан, сөз дұрыстығынан басталады. Ал сөзді дұрыс қолданудың негізгі арқауы - әдеби тілдің нормасы. Біз жоғарыда айтылған бірлі-жарым мысалдардың өзінен-ақ әдеби тіл нормасы табиғатының күрделілігін, оның әр түрлі ерекшеліктерінің болатындығы байқалады. Әсіресе қатаң норма мен босаң норманы дәл айыра білу, босаң нормаға байланысты тілдік варианттардың ерекшелігін, жарыспалы сынарлардың бір-бірінен артықшылығын сезіне білу, олардың қыр-сырын дұрыс байқай отырып, саралай жұмсау, түпеп келгенде, сөз мәдениетіне қойылар негізгі талаптардың бірі.

Сөз сапасы. Сөз сапасы туралы түсінік. Кей адамдардың сөзі жұртты ұйытып, тыңдаушылардың айызын қандырады. Ондай сөзді тыңдау беруден әсте ешкім жалықпайды. Ал қайсыбіреулердің сөзі әсерсіз, нәрсіз болып, тыңдаушысын мезі етіп жібереді. Мұның өзі сөздің коммуникативтік сапасы, басқаша айтқанда, сөз сапасы деген аса күрделі ұғыммен тығыз байланысты.

Сөз сапасы алдымен тілдік және тілдік емес (экстралингвистикалық) шарттарға тәуелді.

Сөз сапасының тілдік емес шарттары. Жұртты аузына қарата білетін шешен, әрине, нанымды, соны деректерге, логикалық қисынға сүйенеді. Жұрт білетін жайдан бастап сөз қозғамайды. Сөйлейтін сөзіне, жазатын мәселесіне селқос қарамай, сөзін кімге арнап отырғанына мән беру – сөз сапасына тікелей әсер ететін аса маңызды жайттардың бірі. Небір мазмұны жақсы сөздер тыңдаушысын таппаса, желге кеткендей болады: сөйлеуші мен тыңдаушы арасында тілдік қарым-қатынас үзіледі. Қысқасы, тыңдаушыны бағдарына (тыңдаушының позициясына) қарай сөйлеушінің сөз таңдауы, тілдік амал-тәсілдерді талғап қолдануы арадағы тілдік қарым-қатынастың үзілмеуінің, ойдағыдай жалғаса беруінің бірден-бір шарты болып табылады.

Сөздің коммуникативтік сапасы ойлау мәдениетімен де байланысты. Қасаң, таптаурын ойдан әсерлі сөз шықпайды. Сөйлеушінің тілдік бейнесі жұтаң тартып тұрады. Өзгенің сөзін, немесе оқығаныңды есте сақтау арқылы ғана сөйлеу, мазмұнын қайталап айтып беру сөз «тапшылығын» білдіреді. Ал естіген, оқыған, көрген нәрсенді терең игеріп, терең сезіне отырып қорытқанда, сіңіргенде, «өз дүниені» айналады. Ойға ой қосылады, ой байлығы сөз байлығына айналады.

Міне, бұл айтылғандар сөз сапасына тікелей әсер ететін тілден тысқары шарттар немесе тілдік емес факторлар болып табылады.

Сөз сапасына әсер ететін тілдік шарттар (тілдік факторлар). Сөздің қарым-қатынастық сапасының жоғары болуы ең алдымен тікелей байланысты шарттарға тәуелді. Атап айтқанда, сөзді әдеби тілдің нормасына сай қолдану, дәлме-дәл қолдану, талғап, саралап қолдану, бедерін тауып жұмсау, сөз арасын бөтен сөзбен шұбарламау т.б. сөз сапасына тән тілдік шарттардың негізгілері. Мұндай талаптар сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы тілдік қарым-қатынастың үзілмеуін, беки түсуін қамтамасыз етеді.

Сөз бұрыстығы (нормаға сай болмауы), тіл жұтандығы, тіл қасаңдығы – сөз сапасына теріс әсер ететін қолданыстар. Сөздің коммуникативтік сапасын төмендететін мұндай жағымсыз құбылыстар әдетте сөйлеуші мен тыңдаушы

арасындағы байланысқа кері әсерін тигізеді. Сөйлеуші сөзі тыңдаушысына, сондай-ақ қағаз бетіне түскен сөз оқырманына ықпал етіп, селқос қалдырмаса, арадағы байланыстың үзілмей, беки түсуін қамтамасыз етсе, сөз сапасының жоғары екенін көрсетеді. Кейде өзара әңгімеде сөзін «селт етпей тыңдадық», «ұйып тыңдадық», «бас көтермей оқып шықтық» деп мақта жатады. Шыныда, бұндай пікір – сөз сапасына берілген, субъективті баға, яғни сезім арқылы берілген баға. Қазіргі кезде сөз мәдениеті деп аталатын пән сөз сапасын ғылыми негізде, ғылыми тұрғыда объективті бағалауды қарастыра бастады. Бұл ретте *сөз дұрыстығы, сөз байлығы, сөз тазалығы, сөз әдебі* дегендер сөздің коммуникативті сапасын көрсететін белгілер болып табылады.

Сөз дұрыстығы. Сөзді, грамматикалық тұлғаларды, сөз тіркестері мен сөйлемді тілдегі мағынасына сай қолдану, ақиқатты дәл бейнелетіндей етіп жұмсау сөз дұрыстығы деген ұғымды білдіреді. Сөз ақиқат өмірдегі белгілі бір затты, нәрсені, құбылысты меңзеп тұрады. Сөз – ақиқат өмірдегі белгілі бір заттың, нәрсенің, құбылыстың тілдегі «өкілі».

Сөз әр түрлі ұғымды, заттар мен құбылыстарды дәл атап қана қоймайды, оларды бейнелеп те айтады. Тілімізде «аса көп, мыңғырған мал» деген ұғымды алалы жылқы, ақтылы қой деп те бейнелі тіркеспен атайды: «Алалы жылқы, ақтылы қой, Аңдыған бөрі жемей ме иесі ұйқтап жатқан соң» (М. Өтемісұлы). Ал осындай бейнелі сөздер мен сөз оралымдарының мағына-мазмұнын қайсібір авторлар тап басып дәл тани алмай жатады. Сондай тіл мүмкіндігінің бір мысалы мына тәрізді: «Шағын алаңға шықтым. Аңадайдан бір отар ақтылы қой шашырай жайылып келеді» (Журналдан).

Әдетте ақтылы қой «есебіне сан жетпейтін, мыңғырған қой» дегенді білдіреді. Олай болса, бір отар қойдың есебіне сан жетпегені ме?

Сөз байлығы. Сөз байлығы – оралымды тілге қойылар талаптың бірі. Сөзі жұтаң адамның ойы да таяз тартып тұрады. Соның салдарынан мақсатсыз қайталау да көп болады. Орынсыз қайталау тілдің коммуникациялық сапасын күрт төмендетеді, ойды дәлме-дәл, мазмұнды жеткізуге кедергі болады да, әр сөзбен көп мағына беру қағидаты (принципі) бұзылады. Сондықтан сөз мәдениетіне ден қойған адам сөз байлығына ерекше көңіл бөледі. Халық тілінің байлығын, сөз мағынасының қыр-сырын игеруді жұртшылық ең алдымен аса көрнекті қаламгерлерден, тіл нақышы келісті сөз зергерлерінен үйренеді.

Олай болатыны түсінікті де. Өйткені сөздің аса мол кені, небір шұрайлы үлгілері көркем әдебиетте (өлең, жыр, эпос, дастан, әңгіме, повесть, роман, т.б.) жинақталған. Мысалы, М. Әуезовтың 20 томдық шығармаларында сөздің саны 30 мыңнан асады. Жазушы «Абай жолында» 16 983 сөз қолданған. Мұндай деректі өзге де әйгілі қаламгерлер тілі жайындағы статистикалық деректермен салыстырып көрсек, цифр сыры ашыла түседі. А. С. Пушкин өз творчествосында 21 197, В. Шекспир 15 000 сөз қолданған. «Абай жолы» эпопеясында 1 және 2 рет қолданылған сөз саны 8 698, Пушкин шығармаларында мұндай жиіліктегі сөздің саны – 9 301, Мамин-Сибиряқтың «Приваловтар миллионы» романында 11 283 сөз қолданыс бар, ал 1,2 рет қолданылатын сөз саны 7 312.

Бұл – тіл байлығы деп аталатын коммуникациялық сапаның объективті құбылыс екендігін көрсетеді. Жоғарыда айтылған әңгімеге қарағанда, тіл байлығы тек лексикамен ұштасып жатады деуге болады. Шынында, солай болғанмен, тіл байлығы деген ұғым сөздің лексика-фразеологиялық топтарын ғана емес, ана тілінің синтаксистік, морфологиялық жүйелерін де қамтиды. Тек лексикалық қазынасы бір-бірімен астаса, ынтымақтаса, тіл табыса келіп, тіл байлығын құрайды.

Әдеби тіл арналарының ішінде тіл байлығын аса керек ететін сала – көркем әдебиет. Ал ғылыми стиль немесе кеңсе стилімен салыстырғанда, сөз молдығы – публицистикалық стильге аса қажетті сапалардың бірі. Іскери сөзде, іс қағаздарында сөз байлығынан гөрі стандартты қолданыстарды қатаң сақтау, кеңсе стиліне тән сөздер мен грамматикалық формаларды талғай білу, ресми қолданысқа тән синтаксистік құрылымдарды меңгеру алдымен ауызға алынады. Әрине, сырт қарағанда, тіл байлығы тек жазушы немесе журналистерге ғана қойылар талап тәрізді болып көрінуі де мүмкін. Алайда қолына қалам, қағаз ұстамайтын, белгілі бір ұжымнан тыс қоғам мүшесі жоқ. Оның да іс-әрекеті қоғамдық өмірдің сан алуан саласына тәуелді. Дикан, малшы, жұмысшы, ғалым, жазушы, дәрігер, мұғалім т.б. өз ұжымдарында немесе микрофон, телевизия, газет, журнал, кітап тәрізді бұқаралық ақпарат құралдары арқылы өз ойлары мен іс-тәжірибелерін, пікірлері мен тұжырымдарын, ұсыныстарын көпшілік талқысына салады. Сол айтарын сөз байлығы арқылы әсерлі, жатық тілмен жеткізсе, көпшілік жүрегіне жол табады. Сонымен, сөз байлығы деген сапаның стильдік тармақтардағы көрінісі әр түрлі болғанымен, қоғам мүшелеріне қойылар талап бірдей. Тіл байлығы – сөз сапасының аса маңызды құрамдас бөлігі. Әдетте жеке адамның сөз байлығы (шамамен 8-10 мың сөз) жалпыхалықтық тілдің байлығы деген ұғыммен ұштасып жатады.

Қазақ тіліндегі сөздердің саны қанша? Оның дәл санын ешкім айта алмайды. Ешбір тілде сөздің санын математикалық дәлдікпен айту мүмкін емес. Сөздің контекстегі мағыналық қырларын түп-түгел қамтыған сөздік лингвистика тарихында әлі жасала қойған жоқ. Егер ұшан-теңіз байлыққа ие тілден керегімізді алып, кәдемізге жарата білуге дағдыланбасақ, сөз жоқ, тіліміз (сөз қолданысымыз) жұтаң тартып тұрар еді.

Сөз тазалығы. Тіл мәдениетін қажетті аса маңызды салалардың бірі – сөз тазалығы. Сөз тазалығы дегенде алдымен ойымызға оралатыны – тіл тазалығы, сөзімізде бөгде тілдік элементердің болмауы. Бірақ әдеби тілімізде өзге тілдерден енген сөздер, тіпті сөз тудырушы қосымшалар да бар екені мәлім. Ондай құбылысты тіл-тілдің барлығынан дерлік кездестіруге болады. Өзге тілден сөз алмаған, ауыс-түйістігі жоқ «таза» тілдер кемде-кем.

Ана тілге деген сүйіспеншілік, ыстық сезімнің лебі таза сөйлеуден де байқалып тұрады. *«Ана тілің, қайткенде де, ана тілің болып қала береді. Жан-тәніңді салып сөйлеген кезде, басыңа бірде-бір француз сөзі келе қоймайды, ал жарқылдата сөйлеуді қаласаң, оның жөні бір басқа»,* - дейді Л. Толстой. Көркем әдебиет, саяси публицистикалық әдебиетті тәржімалауда аудармашыларымыз алдымен халық тілінен дәлме-дәл балама іздейді. Әсіресе

тұрақты сөз тізбектерін қазақшалауда олар калькаға орынсыз бара бермей, халық тілінен дәлме-дәл балама таба білді: *своя рука владыка – қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса; откладывать в долгий ящик – сөз бұйдаға салу; утопающий и за соломинку хватается – суға кеткен тал қармайды*, т.б.

Осындай тізбектерден тіл шұбарлайтын тіркестерді ажырата білу – сөз тазалығына қойылар талаптың бірі. Кейінгі жылдары тіл шұбарлайтын тіркестің мынадай түрлері ұшырай бастады: *«Ол түнгі тосқауыл рейдіне қатысушылардың қозғам мүлкіне қол сұғушыларды су бетіне шығаратынын соңғы екі-үш жыл ішінде естіп те, оқып та жүрді»*, *«Бүкіл адамзатқа келген қару ешқашан да бір елдің ішкі ісі болмақ емес. Ондайды «ішкі іс» деп сылап-сипаушылар америка саясатының диірменіне жел береді»*, *«Қаламқас поселкесінің аумағы ат шаптырым. Көшпелі вагондар, егіз тамшыдай ұқсас үйлер»*, *«мәселені қабырғасынан қою»*, т.б. Осы мысалдардағы *су бетіне шығару*, *диірменіне жел беру*, *егіз тамшыдай* тәрізді тіркестердің, сырты қазақша болғанмен, мазмұны қазақша емес. Оқырман автродың айтпақ ойын зорға түсінеді. Дұрысы: *су бетіне шығару емес, «бет пердесін ашу»*; *диірменіне жел беру – «отына май құю»*; *егіз тамшыдай – «егіздің сыңарындай»*. Тілімізде осы ұғымдардың дәлме-дәл атауы бола тұрса да, оны елеусіз қалдырып, өзге тілдегі бейнелі қолданыстарды көшірме сөзбен қазақшалай беру түсініксіз, тіпті түсінікті бола қойғанның өзінде әсерсіз, нәрсіз сөз ызбегін құр көбейте түсер еді. Мазмұн-мағынасы шала-шарпылау ұғынылатын, бедер, өрнегінен айрылған мұндай тіркестер сөз тазалығына мүлде жат элементтер болып табылады.

Қазақ әдеби тілінің байып, әрленіп отыратын негізгі арналарының бірі – жалпы халықтық тіл. Жалпы халықтық тілдің бір түрі – диалект. Диалектизмдердің әдеби тілге қарым-қатынасы бір жақты ғана деп үзілді-кесілді айтуға болмайтыны белгілі.

Қазақ әдеби тілінің жалпыға ортақ қасиеті – тұтастығы, бірлігі. Бұл – ғасырлармен өлшенетін ұзақ уақыттың жемісі. Ал оны елестермей, әркім өз жеріне тарта сөйлесе, әдеби тілдің ұзақ жылдар бойы қалыптасқан тұтастығы мен бірлігіне нұқсан келеді. Міне, тіл тазалығы дегенді әдеби тілдің бірлігі мен тұтастығы үшін күрес деуге болады. Бірақ диалектизмдердің әдеби тілге қатынасының екінші жағын, аса мәнді жағын ескермеу әдеби тілді нәрлендіретін, байытатын арналы бұлақтың көзін жапқанмен бірдей көрінер еді. Сөйлеуде немесе жазуда болсын әр сөз айтылар ойға, мазмұнға қатысты болып, мағыналық жүк арқалап тұруы тиіс. Бірақ кей адамдардың сөйлеу дағдысында сөз тазалығына нұқсан келтіретін, сөзді әсерлілігінен айыратын «қызметсіз» қыстырынды сөздер жиі кездеседі. Сөз арасында қыстырылып жүретін *жаңағы, нетіп, әлгі, мәселен, ал енді, сонымен* тәрізділерге аузы үйір адам тыңдаушысын мезі етеді. Әсіресе сөйлеушінің айтар ойы айқын болмай, өзі сөз етіп отырған жайлы түсінігі бұлдыр болған кезде, сүреңсіз сөздер киліккіш келеді. Сөз тазалығын сақтауға талаптанған адам белгілі бір мәселе жөнінде әңгіме қозғамас бұрын сөйлейтінін кесіп-пішіп, ой елегінен өткізіп алып, жұрт алдына шығады.

Сөз қысқалығы және нұсқалығы. Сөзді «қызметсіз» жұмсап, тіл шұбарлаудың тағы бір түрі бар. Ол біреуге байқалса да, біреуге байқала бермейді. *«Мал төлдету ісін шығынсыз іске асыруды қамтамасыз еттік»; «мұнай көзін іздестіру жұмыстары одан әрі жалғасын табуда»* тәрізді сөйлемдерді радио, телевизия хабарларынан кездестіреміз. Осындай тіркестерді «қызметсіз» сөздерден арылтып, етек-жеңін ықшамдап құруға болар еді. *Мал төлдету шығынсыз аяқталды. Мұнай көзін іздестіру одан әрі жалғастырылуда* деп, тізбекті басы артық тіркелерден арылтсақ, орны ойсырап қалмайды... *Болып табылады, болып саналады, бірінен саналады* дегендер қызметсіз тұрған қыстырындылыр. Мысалы, *«сөздің көркі мақал болып табылады, жігіт көркі сақал болып табылады»* демес едік.

Аз сөзбен көп мағынаны жеткізу – сөз мәдениетінің бір қыры. Бірақ қысқа баяндаудың бәрі шеберлік емес. Шеберлік аз сөзге көп мағына сиғыза білуде. Сонда ғана сөз қысқалығы тіл мәдениетінің мәнді бір қырына айналады. Француздың белгілі ғалымы, жазушысы әрі философы Блез Паскальдың «Провинция тұрғынына хат» шығармасында *«Қысқа жазуға уақытым болмағандықтан, хатты ұзыннан-ұзақ жазуға мәжбүр болып отырмын»* деген екен. Шындығында, белгілі бір ойды ойсыратпай жеткізу, басы артық қолданыстардан сөзді арылтып отыру, аз сөзбен көп мағынаны білдіру оңай емес, оған аз уақыт кетпесе керек.

Сөйлеу тіліндегі ықшамдылық, үнемділік тәрізді қасиеттерді дағдыға сіңіре отырып, сіреспе тіркес, қызметсіз қолданыстардан сөзді арылта түсіп, айтар ойды сірескен жансыз түрде, икемді, орамды тілмен жеткізу тіл мәдениетіне қойылар талаптардың бірі. Бастан аяқ бір сарынмен сөйлемей, сөз алуандығына көңіл бөлу, шұбырынды сөз, сіреспе тіркес, «қызметсіз» қыстырындыларға жол бермеу – сөздің қысқалығы мен нұсқалығы деген сапаны аңғартады.

Сөз дәлдігі. Сөйлеудегі (сондай-ақ жазудағы) дәлдікті қалай түсінеміз? Әдетте сөйлеушінің сөзіне риза болып, айызы қанған адамның «дәл айтты, тауып айтты» деп, өзгенің сөзіне баға беріп отыратын кездері бар. Рас, сөйлеуші өз ойын өзгелерге дәл жеткізе алмаса, жаңағыдай бағалаудың болмауы да мүмкін емес. Сондықтан әсерлі айтылған сөзді «дәл айтты, тауып айтты» деп түйеміз.

Сөз дәлдігі деген сапаға қойылар талаптың бірі – сөзді тілдегі мағынасын лайық қолдану. Сөзді тілдегі мағынасына сай талғап, таңдамай қолдана салудың баспасөз беттерінде кездесетін кейбір мысалы мынадай: *«Мен келген кезге дейін бұл аймақта қой басын өркендетуге мән берілмей келеді екен»* (Журналдан). Осындағы мәні бұзылған қолданысқа назар аударсаңыз, дәл айтуға мұқтаж болып тұрған сөздердің мен мұндалап тұрғандығын байқаймыз. Қой шаруашылығын өркендету деп айтуға болатындығы белгілі, ал қойдың басын қалай өркендетуге болады? Әңгіме қой санын көбейту жөнінде емес пе? Сөздерді өз мағынасына сай қолданбай, дәлдіктен көз жазып қалу, әсіресе басқалардан гөрі дыбысталуы ұқсас, бірақ мағынасы әр басқа, немесе бір түбірден тарап, дербес мағынаға ие болған сөздерді (бұлар тіл ғылымында паронимдер деп аталады) жұмсау да жиі кездеседі. Ұқыпсыздықтың салдарынан дәлдіктен айрылып, сөздерді бірінің орнына бірін араластырып жұмсау тек шоқы – шұқы; тынық – тұнық; ауа - әуе тәрізді паронидерде ғана

кездеспейді. Айналамыздағы заттар мен құбылыстар сөз арқылы таңбаланады. Осыған сәйкес бізді қоршаған «құбылыстыр» мен «сөз» арасында белгілі бір қатынастың бар екендігін аңғарамыз. Ол қатынасты «зат» («құбылыс») – «сөз» (сигнификат) түрінде бейнелеуге болады. Кейде сөзді дәл қолдана білмеуіміздің себебі «зат» - «сөз» қатынасын дұрыс ұқпауымызға байланысты. Мысалы: «*Өліарада ай көрінді*»; «*Күзде алтын күрек есті*» деген баяндаулар әсіресе табиғаттың қыр-сырына қанық диқан мен малшы қауымды иландыра қоймайды. Өліарада ай көрінбейді, қар кетіріп, жер бетін дегдітетін жел алтын күрек деп аталады. Қазақ сөзінің байлығына қызығып, оны кәдеге жаратамын деу - жақсы талап, бірақ сол байлықты дәлме-дәл жұмсай білу де керек.

Дәл сөйлеуге қажетті алғы шарттың бірі – мағыналас сөздерді, олардың декті, дерексіз ұғымды білдіретін түрлерін талғап, таңдай білу. Оған көз жеткізу үшін, алдымен мынадай мәтінді оқып көрейік: «*Жерқылаң мінген, қылаңнан киген екі жігіт кешкі салқынмен есіп жүріп кеткенде, кер бетеге, боз көденің арасынан зорға көрінгендей түстері де, жүрістері де көзге түспей, ұрлана жүруге бейімделіп апты*» (М.Әуезов). Осы мәтіндегі *кер бетеге, боз көде* деген деректі ұғым атауларының орнына осы сөздермен мағыналас дерексіз ұғымды білдіретін *шөп* деген сөзді қойып, қайта оқып көрейікші. Сөйлемнің мазмұны өзгермейді. Ал әсері, әрине, алғашқы оқығанымыздай емес, тым әлсіз соғатыны бірден байқалады. Бұлай өзгертуден нені жоғалттық? Дәлдікті. Бұдан байқарымыз: деректі ұғымға тән сөздерді талдау арқылы да суреткер қаламы сөз дәлдігі деген сапаны дөп басқан.

Сөз бедері және стилі. Кейде белгілі бір мәтінді оқып отырсақ, автордың сөйлем құрауында, грамматикалық амал-тәсілдерді қолдануында «дұрыс емес-ау» дейтіндей мін байқалмауы ықтимал. Сөйлемдегі сөз өз мағынасына сай қолданылған сияқты болып көрінеді: «*Ауылдың жан-жағы таумен шектеліп жатыр. Онда неше түрлі аң, құс кездеседі. Егер тауға шыға қалсаң, неше алуан гүл аралас өскен өсімдіктің жұпар иісі танауыңды қытықтап, тынысыңды кеңейтеді...*» (Оқушы дәптерінен). Автордың, бұл жерде алдымен, сөзді көркем тіл кестесіне лайық талғай білуге назар аудармағандығы байқалды. Көркем әдебиет стилінде дерексіз ұғымдағы сөздерге қарағанда, деректі ұғымдағы сөздерді қолдану орынды болып есептеледі. Деректі ұғымды білдіретін сөз арқылы затты көзбен көріп, қолмен ұстауға болатындай, шындық өмірдегідей сезінуге болады. Мысалы, «аң», «құс» дегенді «көруге» болмайды, қасқыр, түлкі, қоян немесе бүркіт, жапалақ, тазқара, шәулі дегендерді «көруге» болады. Міне, осындай «көруге» болатын нәрсені оқушы көркем шығарма тілінен елестету арқылы қабылдайды. Көркем шығарманы тек бірыңғай дерексіз ұғымдағы сздермен құру – елестету арқылы қабылдауына кедергі болып, мәтіннің көркем тіл стиліне тән жігі бұзылады. Егер көркем мәтін мен ғылыми мәтінді салыстырсақ, алдыңғысында деректі ұғымдағы сөздер жиі қолданылады да, соңғысында дерексіз ұғымды білдіретін сөздер жиі ұшырайды.

Дәріс: Көркем әдебиет тілі және тілдік норма

Дәріс жоспары:

1. Әдеби тіл мен көркем әдебиет тілінің арақатынасы, өзіндік ұлттық белгілері.
2. Көркем әдебиет тілінің өзіндік ерекшеліктері, функционалды стильдер жүйесінде алатын орны.
3. Көркем әдебиет тілі және ондағы тілдік норманың көрінісі.
4. Көркем әдебиеттегі сөз қолданыс және әдеби тілдік норма.

Дәріс мазмұны: Қазіргі ұлттық әдеби тілдің даму кезеңінде халықтың тіл мәдениетінің артуына байланысты көркем әдебиет тілін (яғни көркем әдебиет стилистикасын) зерттеу ісі де, оны оқыту мәселесі де жанданып отыр.

Көркем әдебиет тілі қазақ әдеби тілінің тарихи қалыптасуы мен дамуы барысында шешуші рөл атқарып келетіндігі мәлім. Көркем әдебиет тілін тек көркемдік-стильдік шеберлігі, сөз қолданудың мәнері, эстетикалық мақсатты өтеу мүмкіндіктері тұрғысынан ғана емес, әдеби тілдің нормаларын қалыптастырудағы, белгілеудегі, оны жетілдірудегі қызметі тұрғысынан да талдап-тану, сөз ету қажеттігі зерттеуші ғалымдар тарапынан айтылып келеді. Өйткені көркем әдебиет тілі - әр кезеңдегі әдеби тілдің дамуының бағыт-бағдарын, нормалану дәрежесін айқындайтын бірден-бір тілдік көрсеткіш. Көркем әдебиет тілін нормативті-стилистикалық тұрғыдан талдап-тану - әлі де бүгінгі қазақ тіл білімінің әрі теориялық, әрі практикалық мәні зор өзекті мәселелерінің бірі.

Әдеби тіл, көркем әдебиет тілі, көркем (поэтикалық) тіл ұғымдары, олардың қарым-қатынасы құрылымдық жағынан алғанда да, қызметі жағынан да өте күрделі, көп қырлы құбылыстар.

Әдеби тіл – жалпы ұлттық тілдің сұрыпталған, нормалық жүйеге түскен, стильдік тармақтарға сараланған, қоғамдық қызметі әр алуан, жетілген саласы. Ал көркем әдебиет тілі – эстетикалық қызметтегі тіл. Оның негізгі арқауы – ұлттық әдеби тіл. Әдеби тіл түрлерінің көбінде (ғылыми, публицистикалық, ресми, т.б.) белгілі бір лингвистикалық заңдылықтарға (жалпы тілдік нормаға) сай келетін құбылыстар болады, ал көркем әдебиет тілінде жазушының сөз қолдануының мәнері мен дағдысы көп жағдайда қалыпты норма талаптарына сәйкес келе бермейді. Мұнда суреткердің өз туындыларында көркем мазмұнды бейнелеудің жаңаша әдіс-тәсілдерін, тосын қолданыстарды тауып игеруі де, ең алдымен, ұлттық әдеби тілдің жоғары деңгейдегі даму ережесін, бағыт-бағдарын, сапалық жай-күйін белгілейді. Бұдан әдеби тіл мен көркем әдебиет тілі дамуының арасында тығыз байланыстың барлығы байқалады.

Бір кезде әдеби тіл мен көркем әдебиет тілі тұтаса, бір-бірімен тығыз байланыста бірге дамып келсе, қазірде бұлардың әрқайсысы өзіндік ерекшелік, белгілері бар жеке-жеке тілдік категориялар ретінде дамып келеді.

Көркем әдебиет тілінде әдеби тіл нормаларына енбейтін, одан ауытқитын тілдік құбылыстар жиі ұшырасады. Өйткені әдеби тілдің жалпы жүйеге, тілдік заңдылықтарға негізделген нормасы бар да, көркем әдебиет тілінің айқындала бастаған өз нормалары бар (ол образды бейнелеуге, эстетикалық мақсатты өтеуге қызмет етеді).

Әдеби тіл нормасы мен көркем әдебиет нормалары дегендер бір категория еместігі, оларды жеке талдап-тану қажеттігі жайында белгілі ғалым академик Р. Сыздық былай дейді: «Әдеби нормалар – жалпы тілдік нормалар, ал көркем әдеби нормалар – функционалдық көркем әдебиет стилінің нормалары. Стильдердің қай-қайсысының да тірегі, негізі, қазығы, қоймасы – ұлттық әдеби тіл, соның нормалары. Демек, көркем тіл нормалары – тұтастық бөлшегі, жалпының тармағы ретінде танылуға тиіс. Қазақ тілінің тілдік нормасы дегеніміз, алдымен, осы тілдің жүйесіне, яғни табиғи, тұрақталған, орныққан фонетикалық, лексикалық, грамматикалық заңдылықтарына сәйкес келуі керек, екіншіден, дәстүрлі болуы шарт, үшіншіден, солай қолданылып ктеуге, яғни тілдік узус дегенге қатысты болуы керек». Ғалымның еңбектерінде алғаш рет айқындалып көрсетілген қазақ әдеби тілінің ұлттық белгілері:

- қазақ әдеби тілінің бастау көзі болып бай ауыз әдебиеті мен ауызша тараған ақын-жыраулар поэзиясы және шешендік қарасөз үлгілері саналады, ол ұзақ дәстүрлі, бірнеше ғасырлық тарихы бар тіл;
- аса бейнелі көркем тіл;
- лексикалық қазынасы өте бай тіл;
- сөздік құрамды толықтыруда лексикалық, грамматикалық мүмкіндіктері күшті дамыған тіл;
- қазақ халқының барлы аймағына ортақтық сипатының күштілігі.

Ал көркем әдебиет тілінің нормалары осындай ұлттық сипатқа негізделген белгілерден қалыптасады. Әдеби тіл нормаларынан тыс тұрған тілдік элементтер (диалектілер, көне, сирек сөздер, бөтен тілдік сөздер, кәсіби сөздер, жаргондар, өзге де ауызекі сөйлеу элементтері) әр түрлі көркемдік бейнелер жасауға қатысып, көркем әдебиет тілінің нормаларының негізін құрайды.

Сөйтіп, әдеби тіл мен көркем әдебиет тілінің ара қатынасы деген мәселеде көпке дейін ғалымдар арасында екеуін бір ұғымда (жеке-жеке тілдік ұғымдар екені ажыратылмай) танып келген көзқарас басым болды. Кейбір зерттеуші ғалымдардың (Л. Максимов, Н. Мещерский, Д. Шмелев, Н. Шанский, К. Панфилов) пайымдауынша, көркем әдебиет тілі - әдеби тіл ұғымына қатысы жоқ. Ол әдеби тілдің функционалдық стильдерінің бірі ретінде қарастырылмауы керек. Өйткені, көркем әдебиет тілі – айрықша эстетикалық қызмет атқаратын тіл, өз алдына жеке тілдік құралдар жүйесі бар тіл деген жайттар аса қызу ғылыми айтысқа түсті. Енді бір топ ғалымдардың көпшілігі (В. Виноградов, Р. Будагов, А. Ефимов, И. Гальперин, Б. Головин, А. Гвоздев, М. Кожина, т.б.) әдеби тіл мен көркем әдеби тіл ұғымдарының бір еместігін дәлелдеп, өзгеше ғылыми тұжырымға келді. Олардың пайымдауынша, көркем әдебиет тілі - әдеби тілдің бір тармағы, ол әдеби тіл стильдерінің бірі ретінде танылуға тиіс деп есептейді.

Қазақ тіл білімінің ғалымдары да бұл мәселеде орыс тіл білімі зерттеушілерінің танымына сүйеніп, көркем әдебиет тілі - әдеби тілдің функционалдық стильдер жүйесінің алатын орны бар ерекше түрі екендігін мойындайды. Олай болса, көркем әдебиет тілі бірде әдеби тілдің бар байлығын, сөздік қазынасын, грамматикалық тұлға-тәсілдерін мүмкіндігінше сұрыптап,

талғап қажетіне жаратса, бірде әдеби тілдің лексикалық қорын байытып, тілдік құрылымдық жүйесін жетілдіріп отырады.

2. Көркем әдебиет тілінің өзіндік ерекшеліктері, функционалды стильдер жүйесінде алатын орны.

Соңғы уақытта қазақ әдеби тілінің қоғамдық -әлеуметтік қызметі артып, қолданылу аясы кеңейе түсуде. Бұл – ана тіліміздің функционалды стильдерінің жетіле түскенін, әлі де қалыптасу үстінде екенін аңғартады. Тілді түрліше қызметте жұмсау арқылы әр түрлі стильдер қалыптасатындығы айқын. Олардың лексика-фразеологиялық, грамматикалық, фонетикалық тәсілдерді пайдаланудағы, құрылымдық ұйымдасу принциптеріндегі түрлі ерекшеліктері, қалыптасқан тілдік нормадағы заңдылықтарды сақтау, түрлендірудегі өзгешеліктері болатындығы белгілі. Эстетикалық қызметтегі тілдің бар болмысын ашатын ерекше қолданыс түрі - көркем әдебиет тілі (стилі) екені мәлім.

Ғалым Р. Сыздық қазақ тілі мәдениетін көтеруде қазіргі кезеңдегі көркем әдебиет тілінің орны, рөлі, қызметі ерекше екенін аса жоғары бағалайды: «Тіліміздің жалпы құрылымдық нормаларымен қатар, көркемдік-эстетикалық заңдылықтарын (нормаларын) қалыптастыратын, беркітетін, әрі қарай ұластыратын, қалың жұртшылыққа ана тілінің байлығы мен әсемдігін танытатын, сол байлық пен әсемдікті дұрыс пайдалана білуге тәрбиелейтін құралдың бірі – көркем әдебиет.

Көркем әдебиет тілінің басты ерекшеліктері мынадай: *Көркем әдебиет тілінің эстетикалық қызметте жұмсалуды.* Сөз образдар арқылы бейнеленеді, әр сөздің, тұлғаның эстетикалық қуаты, экспрессиялық бояуы арта түседі. «Сөз шеберлерінің қолданысында сөз әдеттегі қызметінен басқа күйге көшіп, тосын құбылыстарға тап болады. Мұндай тосын қолданыстың әсері айрықша болып, шығарма тіліне бедер беріп отырады» (Н.Уәлиев). Сөйтіп, белгілі бір ұғымда қолданылған дағдылы жеке сөздер көркем жүйеде әлдебір тосын мағыналық байланысқа түсу нәтижесінде әр түрлі жаңа мән үстеп, тыңнан экспрессивті өң жамайды, неше алуан эмоционалды бояу алады. Мына бір сөйлемге назар аударалық: *Жиреншенің ұзақ сөзін күйзеу қабақпен тыңдап шықты; ұлықтың түсіне қарап жуас сабырмен күле түсті; жер күңіренген жайын үн шықты. Кошкин сияқты ұлықтардың омырау ожар мінездерін шағым еткендей* (М. Әуезов) – осы үзінділердегі қай сөз де әдеби тілде бар сөздер. Солардың кейбіреуі белгілі бір стильдік мақсатқа байланысты бұрынғы дағдылы мағынасынан айрылған: күйзеу қабақ, жуас сабыр, жайын үн, омырау ожар тәрізді тіркестердің өзгеше ауыс мағыналарда жұмсалып, кейіпкерлердің түрлі сәттерін бейнелеу үстіндегі эстетикалық мәні арта түскен.

Көркем әдебиет тілінің лексикалық, фразеологиялық құрамының барынша бай болуы. Жалпыхалықтық тілдегі сөздер мен ауызекі сөйлеу тілінің элементтерінің, экспрессиялы-эмоциялы бояуы қалың сөздер мен тұлғалардың, фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердің, синонимдік қатарлардың, антоним, антитезалық құбылыстардың, сөздің ауыспалы мағынасы мен көп мағыналылықтың т.б. тілдік құралдардың еркін, мол жұмсалуды. Өйткені көркем әдебиет тілі шығармаларда суреттелетін сан түрлі оқиғаларды, әр түрлі

кейіпкерлер, олардың түрлі психологиялық мінез иірімдерін, іс-әрекеттерін, болмысын ашып көрсетуді мақсат ететіндіктен, әдеби тілдің бар байлығын мүмкіндігінше пайдалануы қажет

Көркем әдебиет тілі – көп стильді құбылыс. Егер тіл – адамның іс-әрекетінің барлық саласындағы қатынас құралы болса, стиль – нақты бір саладағы тілдің жұмсалыу түрі. Осыған орай әр стиль түрлерінің өзіндік тілдік ерекшелігі, сөз бедері, қолданылатын орны бар. Дегенмен де көркем әдебиет тілінде өзге де функционалды стильдердің элементтері (белгілері) стильдік мақсатқа орай ұшырасады. Шығарманың жанрлық сипатына, мазмұнына қарай көбінесе кейіпкер тілін даралауда басқа стильдің тілдік құралдары пайдаланылады. Мұнда «бөгде стильдік элементтер негізгі (коммуникация) қызметінде жұмсалмай, эстетикалық мәнге ие болғанда, көркем тіл кестесіне лайық түрге енеді. Көркем әдебиет стилінің ерекшелігіне бағынып, жазушы идеясына тәуелді болады» (Н. Уәлиев). Сондықтан көркем шығарма тілі, стилі үнемі бір үлгіде бола бермейді. Мұнда әдеби тіліміздегі барлық стильдік сөз өрнегі үлгілерін кездестіреміз. Бұл заңды да құбылыс, өйткені көркем әдебиет адамдар арасындағы сан алуан қарым-қатынасты, өмір құбылысының толып жатқан қыр-сырын, іс-әрекетін суреттеуге тілдік құралдардың барлығын кеңінен қолданады.

Кейде әдеби тілде тұрақталған стильдік нормаларды, оған тән белгілерді бір-бірінен ажыратпай, көркем әдебиет тілінде орынсыз (уәжсіз) жұмсау әрекеті байқалады. Бұл сол автордың тұрақталған стильдік нормаларды, оған тән белгілерді бір-бірінен ажыратпай, көркем әдебиет тілінде орынсыз (уәжсіз) жұмсау әрекеті байқалады. Бұл сол автордың тіл сауаттылығының төмендігін аңғартады. Осы құбылысты ғалым Н. Уәлиұлы *эклетицизм* деп атайды.

Айталық, *«Сенде үйлену мәселесі қалай шешілді?»*, *«Директордың қабылдауынан соң түс қайта соққамын. Бәрін де айттым. Ақылды ғой Күнсұлу, қуаттады шешімімді»*, *«Ол кезінде Мәскеудегі журналистика факультетін түгескен»*, *«АҚШ-тың доллары аспанға шапшып тұр»* сияқты әр стильдің өзіндік бояуын, ерекшелігін ескермей жұмсаудан жоғарыдағыдай орынсыз тіркестер пайда болған.

Көркем әдебиет тіліне образдылық, бейнелілік қасиеттер тән. Тіліміздегі бейнелеуіш-мәнерлеуіш тәсілдердің (стильдік айшықтаулар мен троптардың) жиі жұмсалыуы көркем әдебиет тілінде жүзеге асады. Бұлар - өмір құбылыстарын бейнелі түрде суреттеудің тиімді амалдары. Тіліміздің бейнелі құралдарын саналы шеберлікпен жұмсай білген авторлардың өзіндік даралық стилі, сөз саптаудағы мәнері қалыптасады. Жазушы тілінде сөз образдылық қасиетке көшеді. Кейбір көріктеуіш құралдар арқылы кейіпкерлер болмысын, сырт бейнесін, портретін оқушы сезіміне айқын жеткізеді: *Жіп-жіңішке қасы да айдай боп қиылып тұр; самайға қарай тартылған қос жүрекке шабар жендеттің жебесіндей...* дегеннен *«әсем қыздың қиылған қасын ғана танып қоймай, мұндай сөз-образда әлдеқандай астар бар екенін де түйсінеміз»*. Немесе *Жұман Алтай-Қарныққа мәлім тапал адам. Бірақ денесі төртпақ, сом жаралған. Көлденеңі күректтей, мұқыл тырнақты саусақтары келінің сабындай жұп-жуан. Қылитанақ шығып көрмеген қасқа иегінен тағалы ат*

тайып жығылғандай (Ғ. Мүсірепов) – үзіндісінен кейіпкердің портреті, бар болмысы эпитет, теңеу, т.б. көріктеу тәсілдерін автордың шебер пайдалануы арқылы ашыла түскен. Сөйтіп, көркем әдебиетте сөз өзінің барлық құдірет-күшімен көрінеді. Сөздің құдіретін шебер пайдаланған ақын-жазушылар табиғатқа жан бітіреді, жер мен көкке адам тәрізді әрекет жасатады. Сол арқылы кейіпкердің жан дүниесінің түрлі қалтарысын бейнелеуге икемді болады. Мұның басты себебі: олар нені суреттесе де, тілді өздерінің негізгі ой-мүддесін, мақсат-мұратын жүзеге асыруға, образ жасауға жұмсайды. Көркем әдебиет тілі (стилі) көркем шығармаларда авторлардың тілдік тәсілдерді өзінше талғау, таңдау, сөз құрастыру амалы арқылы өзіндік бояуға, бедерге ие болады да, басқа стильдерде қайталанбайтын өзінің айрықша жүйесін жасайды.

Қазақ тіл білімінде көркем әдебиет тілі мәселелерін зерттеуде біршама тәжірибе жинақталды, бірқатар ғылыми-зерттеу еңбектер де жарияланды. Өткен ғасырдың 50-жылдары М. Балақаев, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, т.б. ғалымдар тарапынан негізі қаланған бұл сала алғашқыда жекелеген жазушылардың тіл ерекшеліктерін анықтау, сараптау тұрғысынан қолға алынса, кейін жалпы теориялық және нақты тәжірибелік ізденістерге ұласты.

3. Көркем әдебиет тілі және ондағы тілдік норманың көрінісі.

Көркем әдебиет тілінің тілдік нормаға қатысы, алатын орны, даму әлеуеті деген мәселені өз алдына жеке сөз ету қажеттігі туады. Жалпы тілдік норма – ең бастысы, лексика-грамматикалық, фонетикалық заңдылықтарға негізделген тілдегі жүйе. Мәселен, дыбыстардың жасалуы, үндестік заңдары, әр сөз табының лексика-семантикалық, грамматикалық көрсеткіші (зат есімнің тәуелдену, септелу, жүйесі, сын есімнің шырай жұрнақтары, етістіктің жақ, шақ, етіс, көсемше, есімше категориялары), синтаксистегі сөйлемнің құрылымдық жүйесі, сөйлем мүшелерінің орын тәртібі, сөздердің байланысу түрлері, амалдары, т.б. Бұлар – жалпыға ортақ тілдік ереже-заңдылықтар. Ал көркем әдебиет тілі осы заңдылықтарды, яғни қалыпты, жүйелі нормаларды сақтай бермейді. Өйткені, ойды тек дұрыс, түсінікті, ережеге сай етіп қана жеткізбей, адам сезіміне әсер ететіндей әсерлі де әсем, бейнелі етіп жеткізуді мақсат етеді. Мұнда сөз образдылық қасиетке ие болады. Көркем әдебиет тілінде дағдылы нормадан тыс тосын қолданыстағы сөз өрнектері пайда болады. Орыс тіл білімінің белгілі маманы Л. В. Щерба: «...егер көркем шығарма тілі нормадан ауытқымай, «түп-тура, түп-түзу» жазылса, ондай шығарма оқырманы жалықтырып жібереді», - деген еді. Сондықтан көркем әдебиет тілінің ерекшелігіне қарай, көркемдік-эстетикалық талаптарға сай келетін, тілдік норма заңдылықтарына бағынбайтын уәжді, орынды қолданыстар болады. Мұндай қолданыстағы ерекшеліктерді бірқатар ғалымдар көркем әдебиет нормаларына жатқызады.

Айталық, диалектизмдер, дөрекі, қарапайым сөздер, көне, сирек сөздер, шеттілдік элементтер, т.б. әдеби тілдің лексикалық нормасына енбейді, олардың көркем туындыларда көбінесе кейіпкерлер тілінде, көркем диалогтарда, тіпті шығарманың мазмұны, жанрлық сипатына қарай авторлық баяндауларда да жұмсалуды норма болып табылады.

Қазіргі көркем әдебиеттің тілі тақырыбы сан алуан, мазмұны бай, жанрлық түрлері дамып жетілген тіл, әрқайсысының қолданысындағы тілдік-көркемдік амал-тәсілдері де түрліше. Мысалы, тарихи жанрда жазылған шығармаларда жиі қолданылатын тарихи, көнерген сөздер, көне морфологиялық тұлғалар, синтаксистік түзілімдер көркем әдебиеттің басқа түрлерінің бәріне тән емес. Жалпы көркем әдебиет тілі үшін норма емес болса, тарихи шығармаларда нормадағы қолданыстар деп танылады. Мысалы, М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы *падишах, хукім, құрылтай, шахид болу, киіз туырлықты қазақ, сұлтан мен оғлан, төре* сияқты сол дәуір тілінің ерекшеліктерін автор қолданысқа енгізіп, шығармаға көнелік рең, бедер береді, сол заманның мазмұны айқын суреттеліп беріледі. Олай болса, тарихи жанрдағы көркем әдебиет тілі табиғаты жағынан екі тұрғыдан қарастырылатындығы белгілі:

1. Қазіргі әдеби тіл нормалары тұрғысынан;
2. Суреттеліп отырған дәуір тілі ерекшеліктері (нормалары) тұрғысынан.

Сондықтан қандай көркем туынды болмасын, тілінің табиғаты соншалықты күрделі, сан салалы. Шығармада әр түрлі оқиғалар желісі, түрлі образдар жүйесі, сан түрлі психологиялық, әлеуметтік қарым-қатынастар бейнеленетіндіктен, тіліміздің бар байлығы (әдеби тіл құралдары, сөйлеу тілі элементтері, көркемдік-эстетикалық мәндегі сөздер, т.б.) кеңінен пайдаланылады. Бұл жөнінде көркем әдебиет тілін зерттеуші орыс тіл білімі ғалымы Г. Винокурдың мына бір ой-топшылауын келтіре кеткен орынды деп есептейміз: «...Көркем шығармада тіл үш түрлі сапада көрініс табады (сөйлеу тілі, әдеби норма үлгісі және өнер туындысы тілі), соған орай оны үш түрлі бағытта зерттеу мүмкіндігі туындайды...»

Көркем әдебиеттің басты жанры – поэзия тілінің де өзіндік заңдылықтары (нормалары) бар сала екендігін ғалым Р. Сыздық өз еңбектерінде дәлелдеп келеді: «...Поэзия тілінің нормалары өлеңнің ырғақ, өлшем, дыбыс гармониясы – эвфония, поэтикалық синтаксистік шарттарына сай сөз таңдауда, сөйлем құрастыруда жалпы әдеби тілдің лексикалық, грамматикалық нормалары шеңберінен шығып кететін қолданыстар болады. Поэтикалық ойды (образды) күшейту үшін бірқатар ақындар тосын сөздерді іздейді, олар қарапайым сөз, жергілікті сөз, архаизм, сирек қолданылатын бөгде тілдік сөздер қатарларынан табылады».

Жоқ, күшті сенің жаның сын күшінен, Куәдүр бола аламын бұл үшін мен – дейді бір өлеңінде белгілі ақын Ж. Молдағалиев. Нормадағы *куәгер* сөзінің орнына көне тұлғаның тосын қолданылуы - өлеңге ерекше өң-бояу беріп, ойды экспрессиялы етіп жеткізуге қызмет етіп тұр. Осылайша тілдік нормаға енбейтін элементтерді әр қаламгер өзінше қажетіне жаратып отырады. Сондықтан қазақ көркем әдебиетіндегі әсіресе қазіргі лексикалық нормаланудың сипаты дегенде Р. Сыздық мына мәселелерге назар аудартады:

- а) әр алуан жарыспа қатарлардың сыңарларын таңдап, өз орнында жұмсау;
- ә) көне, жаңа, сирек, қарапайым жергілікті сөздердің мағыналарын жақсы біліп, керек жерінде ғана дұрыс қолдану;

б) өзге стильдердей емес, көркем әдебиетте жаңа сөз жасауға әуестенбеу;

в) ғылыми-өндірістік терминдерді кемде-кем жұмсау;

ғ) әдеби нормадан тысқары тұратын сөздер тобын, әсіресе көне сөздер мен диалектизмдерді, сирек қолданылатын сөздерді көбінесе белгілі бір стильдік мақсатпен образ жасауда пайдалану;

д) публицистика мен ресми құжаттар тілінде орын алатын штамп сөздер мен стереотип тіркестерге бой алдырмау. Бұлар – норманы ұстануға қажетті шарттар.

Көркем әдебиет тіліндегі әдеби тілге жат сөздердің бірі – диалектизмдердің қолданылу сипаты дегенде, кейбір диалектолог мамандардың пайымдауынша, «кейбір сөздер жазушы, журналистердің жиі-жиі қолданылуы арқасында, олардың сөз насихаттаудағы игі еңбектерінің арқасында тар шеңберден шығып, әдеби тіл деңгейіне дейін көтеріліп, жалпыхалықтық қолданыс дәрежесіне жеткен *дақыл, бағбан, шабандоз, зембіл, асар, гүлзар, атыз* сияқты толып жатқан сөздер бар...»

Белгілі стильдік мақсат көздеп, кейіпкер тілін даралау үшін орынды жұмсалған жергілікті сөздердің үлгісін М. Әуезовтың «Білекке білек» әңгімесінен аңғаруға болады. Демек, диалектілік ерекшеліктерді шығарманың көркемдік сипатын ашу үшін орнымен дұрыс қолдану қажет. Өйткені көркем әдебиетке қойылатын талаптардың бірі – шығарма тілінің оқырман қауымға түсінікті, жатық болуы. Олай болса, диалектизмдер әдеби тілді бірде байытып отырса, бірде әдеби тілдің жатықтығына, тазалығына нұқсан келтіріп, тілімізді шұбарлайды. Соңғы жағдайда әдеби тілдегі норма талаптарын ескермей, ешбір мақсатсыз, орынсыз қолданылған жергілікті сөздерді авторлық баяндау, суреттеулерден жиі кездестіреміз: *сен тұрғай (сен түгілі), сәл нәсте (сәр нәрсе), жатырса (жатса), айтам шығар (айтатын шығармын), үйдің егесі (үйдің иесі)*, т.б.

Келесі бір сөйлемге назар аударалық: *«Жолы болар жігіттің жолдасы алдынан шықсын деген, Тілешжан, даңқыңа қанықпыз, осы тойды өткеріп кет»* (Т. Ә.). Мұнда дәстүрлі халық мақалында *«Жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан шығады» жеңге – жолдаспен, шығады – шықсын* тұлғасымен ауыстырылған. Біздіңше, бұл – уәжді сөз қолданысы. Өйткені автор ойы, идеясы – достықты, жолдастықты құрметтеу, мадақтау екені аңғарылады.

Көркем әдебиет тілінде бөтен тілдік элементтердің де қолданысы назар аударарлық. Көптеген шығармаларда, сатиралық жанрдағы туындыларды суреткер кейіпкер характерін ашуда, бейнеленіп отырған мазмұнды жеткізуде әр түрлі мақсатта стильдік құрал ретінде пайдаланады. Айталық, белгілі жазушы М. Мағауин «Аласапыран» романында орыс патшалығындағы әлеуметтік құрылысты, оның тыныс-тіршілігін, т. б. Суреттеу үшін орыс тіліндегі бірқатар көне сөздер мен сөз тіркестерін қолданады: *ақтажсы бояр, вой, царевич, воевода, стряпчий, поместье, вотчина, стрелецкий голова*, т.б. Бүкіл өмірін әскери қызметте адал өткерген кәрі жауынгер Матвей Чулков туралы баяндалатын контексте *вой* сөзін *«жауынгер, әскери адам»* деген мәнде орынды жұмсайды.

...Білгенге маржан,
Білмеске арзан
Надандар бәһра ала алмас (Абай).

Мектеп оқулықтарында, кейбір сөздіктерде *бәһра* сөзі – «олжа, үлес, пайда», - деп түсіндіріледі. Негізінен, бұл сөздің қолданысында стильдік зор мән бар: «өлеңнен ләззат ала алмайды, әсер ала алмайды» деген ойды жеткізу үшін ұлы Абай осы тұлғаны әдейі таңдап, орынды қолданған.

Көркем әдебиет тілі әдеби тілдегі нормаларды қалыптастырып, тұрақтандыруға, әдеби тілдің байып, дамып отыруына ықпал етеді. Әдеби тілден өзге тілдік үлгілерді: диалектизмдерді, көне, сирек, қарапайым, жаргон сөздерді, шеттілдік, кітаби тілдік белгілерді көркемдік-эстетикалық жүйеге бағындырып, ұлттық көркем нормаларды орнықтыруға себепші болады.

Көркем әдебиеттегі сөз қолданыс және әдеби тілдік норма. Қай тілдің болмасын көркем әдебиет стилі өзге халықтардың көркем дүниесінен өзінің ұлттық көркемсөз нормаларымен ажыратылады. Көркем әдебиет, бір жағынан, жалпы әдеби тілдің құрылыстың нормаларына, екінші жағынан көркем сөздің ұлттық нормаларына иек артады. Ұлттық нормалар деп отырғанымыз – қазақтың көркем әдебиет негізін жалпыхалықтық тілден, ұзақ дәстүрлі ауыз әдебиеті тілі мен ауызша дамыған ақын – жыраулар тілінен алады, бұлар бүгінгі қазақ жазба көркем әдебиетінің лексикалық қазынасы мен көріктеуіш құралдарының қайнар көзі.

Поэтикалық тіл теориясындағы тұжырымдарға қарағанда, көркем әдебиетте сөз, бір жағынан жалпы ұлттық нормаға сай қолданылуы тиіс болса, екінші жағынан көркем дүние жасау міндетін көздеуі керек. Осыған орай көркем шығарманың лексикасын тілдік норма тұрғысынан екі бөліп қарау керек: бірі – сөзді жалпы дұрыс қолдану, екіншісі – әсем қолдану.

Тіл мәдениетінің негізгі қарастыратыны – әдеби норма, нормалану процесі, ол нормалардың қалыптастырылуы. Бүгінгі қазақ жазба әдеби тілінің даму кезеңінде сөздік құрамды толықтыра түсу, жауыр болған «терминмен» айтсақ, «сарқа пайдалану»- әлі де жүріп жатқан процесс. Бұл – тек көркем әдебиеттің ғана емес, публицистика мен ғылыми әдебиеттің, әсіресе соңғы стильдің басты мүддесі. Сөздің семантикалық реңктерін ажыратып атауда, бұрынғы сөздердің, терминдердің мағынасын айқындап, дұрысын ұсынуда жаңа зат, құбылыс, ұғымдарды білдіруде әдеби тілге көптеген лексикалық жаналықтар еніп жатыр. 80 – 90 – жылдарда жана қолданыстардың бумы (қауырт көбеюі, тасқындауы) басталды деуге болады. Бұл процесте әдеби тілдің сусындайтын көзі, бір жағынан, көне, сирек, жергілікті сөздер қоймасы болса, екінші көзі – жаңа тұлғаларды қолдан жасау, үшінші каналы – шет тілдерден сөздерді, көбіне ғылыми – техникалық терминдерді қабылдау.

Көркем әдебиет сөздік құрамға әдеби нормадан шет тұратын қарапайым сөз, жергілікті сөз сияқты элементтерді тек қана белгілі бір стильдік мақсатпен енгізетіндігін және мұны қазіргі белгілі жазушылар саналы түрде, шеберлікпен жүргізіп отырғандығын баса айтуға болады. Мұны тарихи швғармалардағы көне қару – жарак, киім – кешек, әскери зат, ұғым, қимыл атаулары, яғни алдыңғы тарауларда Ә.Кекілбаевтың, М. Мағауиннің, Т. Ахтановтың

романдары мен драмалық шығармаларынан келтірген фактілер дәлелдейді. Сол сияқты бірқатар қарапайым сөздердің автордың тілінде қолданылуы да белгілі бір стильдік жүк арқалап тұрса, олар әдеби нормадан ауытқу болып табылмайды. Мы, жазушы Марат Қабанбаев «Бақбақ басы толған күн» деген шағын әңгімесін баланың көзімен ұсынады, сондықтан мұнда кейбір жеке сөздердің, теңеулердің, суреттеулердің баланың ауызекі сөйлеуінде болатын қарапайым, кейде тіпті тұрпайылау варианттары қолданылған. Мысалы, бұл баяндауда автор – бала – кейіпкер қосылып кетеді, сол себептен автордың баяндау тілінде адамдар ыстық күн астында тоңқандап шөмеле салады, дәрігер бостан – босқа сарнайды, («денсаулық жайында әңгіме өткізеді» дегені), еттің турамшалары жүдеу («тым кішкентай, аузың толмайды» дегені баланың), шешесі басына еріксіз байлап жіберген орамал оңбаған... Оқас шалқасынан тыраң құлайды, класта қыздар өріп жүреді («көп»), бала мықтап есінеп тастайды. Бұларда көрсетілген қарапайым, немесе мағыналары сай болмай қолданылған сөздер сырт қарағанда, яғни осы әңгіменің кімнің көзімен, танымымен, ойымен беріліп отырғаны ескерілмесе, әдеби нормаға қайшы элементтер болып көрінуі мүмкін. Бірақ дәл осы шығармада олардың қолданысы уәжді. Мұндай қолданыстарды тіл білімінде уәжді ауытқулар деп атайды.

Уәжсіз (жөнсіз) ауытқуларды да екі тұстан қарастыру керек: бірі – жалпы әдеби тіл нормасына қайшы келетін қолданыстар, екіншісі – көркем әдеби тіл нормасын бұзатын қолданыстар.

Лексикалық қолданыстарда жалпы әдеби тіл нормасына сай келмейтін ауытқулар, біздіңше, мынадай сәттерде байқалады:

Сөзді өз орнында жұмсамау. Бұл көбінесе сөздің дербес лексикалық мағынасын дұрыс түсінбеушіліктен туады. Мысалы, жазушы Т.Шалдықұловтан бірнеше фактілерді келтіруге болады: ... Қазынаның елу мың ақшасын аман – сау қауыштырады. деген сөйлемде қауыштырды етістігінің мағынасын автор дұрыс білмеген. Қауышу іс – әрекеті адамдарға байланысты айтылады, сондықтан қазынаға түгел қайтып оралған ақша қазынамен қауышпайды, қайтарылады, толтырылады, орнына салынады. Сол сияқты: Ауылдағы екі көтерем шал әрі жұбатты, бері жұбатты деген сөйлемде көтерем сөзі өз орнында емес: бұл сөз малға қатысты айтылады, адам көтерем болмайды, жүдеу, арық болады.

Бірқатар жазушылар кейбір көне сөздер мен сирек қолданылатын сөздердің немесе этнографизмдердің мағынасын жете түсінбей, орынсыз жұмсайды. Мысалы, алдыңғы тарауларда сұрқылтай деген көне сөзді бірқатар қалам иелері жаңсақ жұмсағанын көрсеттік.

Сөз мағынасы түсініксізденіп, көпшілікке нақты белгісіз болғандықтан, әр жазушы өзінше топшылап, өз түсінігінше, біреуі зат есім, екіншісі сын есім т.т. ретінде құбылтып, әр түрлі мағынада жұмсауы, әрине, нормалыққа қайшы келеді: біріншіден, тексттің түсініктілігіне нұқсан келтіреді, екіншіден, сөздің әсіресе көне, сирек сөздердің тұрақты мағынада қалуына кедергі келтіреді. Көне, сирек сөздер көбінесе образ жасауға жұмсалатындықтан, олардың белгілі

бір мағынада орнығуы өте қажет, өйткені көркем әдебиетте ұлттық образдар әлемін бұзу – көркем сөз нормасын бұзу болып табылады.

Әдеби тіл нормасынан ауытқудың ерекше, яғни уәжді деп те, уәжсіз деп те тануға болатын және бір түрі бар. Жазушы әлдебір себеппен тұрақты тіркестердің немесе мақал – мәтелдердің құрамындағы сөздерді өзгертіп пайдалануы мүмкін. Бұл амалға апаратын себепкер әр түрлі. Бірі – дыбыстар үнділігін көздеу, яғни аллитерациялы, ассонансты құрылым тұзу. Осы себептен болу керек, О.Бөкеев «тасы тауға домалаған жігіттің құдаймен жұмысы қанша» деген сөйлем ұсынады. Фразаның қалыпты түрі «тасы өрге домалаған болуы керек».

Халық тілінде, оның әдеби түрінде қалыптасқан тіркестер сөздердің өзара іштей семантикалық жымдасуы арқылы немесе аллитерациялық – ассонанстық әуезділік жолымен, я болмаса ғасырлар бойы солайша қалыптасқан дағдысымен тұрақты болып келеді. Сондықтан олардың құрамын себепсіз өзгерту әрдайым орынды да, сәтті де бола бермейді. Мысалы, өтірікті судай сапырып деген тіркестегі соңғы екі сөз аллитерация үдесінен шығып тұр, оның үстіне судай сапыру деген образ өзінің берекесіз іс – әрекетті білдіретін мәнімен экспрессивтік өң алып тұр: өзі өтірік болса, сол өтірікті оңды – солды араластырып, үстемелеп көпке жаяр болса және суды қаншама сапырғанмен, берекелі ешнәрсе шықпайтыны сияқты, өтірікті де қанша құбылтып, араластырып, үстемелегенмен, берекесіз әрекет болып шығатынын дәл әрі әсерлі етіп білдіру үшін тек осы өтірікті судай сапыру деген тұрақты тіркес қолайлы.

Екінші–кейбір мақал – мәтелдерде сақталған дөрекі естілетін қарапайым сөздерді «әдептілеу, әдемілеу» вариантымен алмастырып қолдану қазір дәстүрге айналып барады. М\ы, «иттің боғы дәрі болса, дарияға тышады» деген мақалда екі дөрекі сөз бар, халық тілінде бұлар осы мақалда айтылмақ сентенцияны мейлінше өткір етіп жеткізу үшін келтірілген, ал осыны жазушы « иттің тезегі дәрі болса, дарияға көмеді» деп береді. Сол сияқты « ауызында тиек, артында орнық болсашы» дегенде де артында сөзі өзге дөрекілеу сөзді ауыстырып тұр; « жылап ішіп, шыңғырып қыр астына жүгірген» дегенде соңғы сөздер ішіп – ке ұйқасатын дөрекі тышып сөзінің «кезекшісі» болып тұр. Мұндай ауыстырулардың ішінде сәтсіз шығатындары да аз емес. М\ы, бөрінің көмекейінше шулап деген қолданыс сәтті емес, мұнда автор бөрінің көтінше дегенді сыпайыламақ болып «әдепсіз» сөзге дұрыс эквивалент таба алмаған.

Мақал – мәтелдердің құрамындағы сөздерді себепсіз өзгерту тіпті жиірек кездеседі. Мысалы, «жерден жеті теңге» тапқандай ; қызғыштай қорғап; қуырдақ тәттілігін қойса, мен ұрлығымды қояр ем; бір аяғын екі етікке тығып; алақанындағы аялысы; хабарына кіріп шықпайды. Жазушының «ерегіскен ел болмас» деп келтірген мәтелі, сірә, Махамбет ақынның атақты «егескен жау ел болмас» деген өлең жолының қайталанған варианты болар. Жазушы егер бұл әдемі сентенцияны орайы келіп тұрғанда қолданғысы келген болса, сөздерін бұзбай алуы қажет еді, өйткені егесу етістігінің де, ерегісу сөзіндегі сияқты «араздасу», «жанжалдасу, дауласу» семантикасы болғанмен, бұл сентенция осы бір бейтаныстау бірақ тілде бар тұлғаның қатысуымен әсерлі болып тұр.

Сөздерді өз орнында жұмсамау этнографиялық ұғымдарға байланысты қалыптасқан қолданыстарды бұзып, олардың құрамын өзгертіп, компоненттерін мағыналас синонимдермен ауыстырып атауда көзге түседі. Мысалы, құйрық – бауыр жеу – этнографиялық рәсім атауы ол құда түскендерге келісім беру рәсімі, сондықтан бұл тіркес көбінесе құда болып, құйрық – бауыр жесті түрінде қолданылады.

Нормадан жөнімен немесе жөнсіз ауытқу қарапайым сөздердің қолданысында да байқалады. Қарапайым сөздер – ауызекі тілдік категория, олар әдеби тілден тысқары тұратын дүниеліктер екені мәлім. Қарапайым сөздердің әдетте әдеби тілдік эквиваленті болады. Жазба стильдердің ішінде қарапайым сөздердің молынан пайдаланылатын орны – көркем әдебиет тілі. Оның ішінде әсіресе драмалық шығармалар мен көркем прозада қарапайым элементтер кейіпкерлер тілінде де, автордың өз баяндауында да еркінрек жұмсалады. Кейіпкерлер тілінде келуі – сол кейіпкерлердің образын жасау үшін қажет болса, автор сөзінде келуі белгілі бір стильдік мақсатты өтеу үшін қажет.

Халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздердің экспрессиясы күшті болып келеді. Сондықтан олар, ең алдымен өмірде қолданылатын сәттерінде кейіпкерлер тілінде бұлжытпай білдіреді. Мысалы, С.Жүнісов кейіпкерін: «Әкесінің ір малын куди – суди ғып... (шашып болды)» деп сөйлеткенде, осындағы орыс тілінен алынған куди – суди тұлғасы ауызекі тілде «малды қалай болса солай бейберекет шашу» ұғымын беруде де бір әсерлі сөз болып табылады.

Сөз белгілі бір үн алғанда, өзінің номинативтік мағынасынан, қалыпты қызметінен ауытқып қолданылуы заңды. Сондықтан жалпы әдеби тілдің лексикалық нормасына сәйкеспейтін қолданыстардың байлығы бейнормалық құбылыс болып табымайды. Стильдік мақсатпен келген ауытқулар көркем әдебиет тілінің нормасына сай келеді. Осы себептен көркем әдебиеттің лексикасын норма тұрғысынан зерттеуде ауытқудың жөнімен – жөнсіз түрлерін айыра білу – басты шарт. Жөнсіз ауытқу жалпы әдеби тіл талабы тұрғысынан да, көркем тіл заңдылықтары тұрғысынан да болуы мүмкін. Әсіресе, көркем тіл нормасына қайшы қолданыстың баршасы дерлік уәжсіз ауытқу болып шығады.

Жазушы жеке сөздің лексикалық мағынасын дұрыс түсінбей, орынсыз қолданса, тұрақты тіркестердің, мақал – мәтелдердің компоненттерін ешбір стильдік мақсат көздемей өзгертіп жіберсе, әдеби тілдің сыртында тұратын диалектизм, жаргонизм, қарапайым сөз, жасанды сөз сияқтыларды ешбір зәруліксіз жұмсаса, бұлар жалпы ұлттық әдеби тіл нормасынан жөнсіз ауытқу болмақ.

Дәріс:Қазақ әдеби тіліндегі нормалану процесі.

- Дәріс жоспары:** 1. Грамматикалық нормалану
2. Орфографиялық нормалану
3. Орфоэпиялық нормалану

Дәріс мазмұны: Қазақ тілінің грамматика саласындағы құрылымдық заңдылықтары біздің кезеңімізден көп бұрын қалыптасып, едәуір нормаға

түскен болатын. Сөздердің септелу, жіктелу, тәуелдену парадигмалары әбден қалыптасып, параллель қатарларынсыз қолданылып келеді. Етістіктің етіс категориясы, сын есімнің шырай түрлері де бір тұлғада көрініс тапты.

Қазақ тілінің өзінің ішкі даму заңдылығы бойынша кейбір морфологиялық көрсеткіштердің тұлғалық жағынан ықшамдалу процесі бел алғаны байқалады. Ауызекі сөйлеу тілі мен көркем әдебиет стилінен басқаларында –тын < -тұғын < тұрған; - ғасын < - ған соң < - ғаннан соң; да < дағы қатарларының ең алдыңғы көрсетілген ықшам варианттары норма ретінде қалыптасты, бұлардың публицистика, ресми – іс қағаздары үлгілерінде вариантсыз жұмсалып берік орын тепті. Тек жазба үлгілерде көркем әдебиетте, әсіресе, оның поэзия жанрында – тұғын, - ған соң, - ғаннан соң, - менен деген толық түрлері қолданыла береді. Көркем әдебиет стилі үшін бұлар да норматив тұлғалар.

Жалғаулық шылаулардың актив қолданылуы да – соңғы ХХ ғасырдың жемісі. Ауызекі сөйлеу тілінде жалғаулық шылаулардың қолданылуы сараң. Оның классикалық үлгілерін мақал – мәтелдерден, қарапайым сөздерден табамыз. Мысалы, « үйде батыр – жауда жоқ, үйде шешен – дауда жоқ» деген мәтелде бірақ шылауы сұранып тұрады. Мақал – мәтелдердегі жалғаулық шылаулардың болмауы, ең алдымен, мақал, мәтел, қанатты сөз сияқты құрылымдардың мейлінше ықшам болу табиғатынан туындап тұрса, екіншіден, бұлардың синтаксистік құрылымы сөйлеу тілі заңдылықтарына бағындырылатыны мәлім. Осы заңдылық жазба әдеби тілдің алдыңғы кезеңдеріне де тән болады. Ал қазіргі кезеңде функционалдық стильдердің қай – қайсысында да бірақ, ал, сондықтан, алайда, өйткені, да сияқты жалғаулықтардың қолданылуы – норма талабы. Әсіресе публицистикалық, ғылыми, ресми–іс қағаздары стильдерінде жалғаулық шылаулардың келуі міндетті.

Бұл саладағы нормаланудың екінші түрі жалғаулықтардың, оның ішінде демеуліктердің де көп вариантты болып келгендігіне қатысты. Қарсылықты білдіретін бірақ шылауының сонда да, сөйтсе де, алайда, дегенмен деген қатарлары, сондай – ақ соңғы жылдарда ауызекі сөйлеу тілінен алынған дей тұрғанмен және ортаазиялық әдеби тіл дәстүрінен келген ләкин, уа ләкин варианттары бар. Мұның контекстік ырайына қарай ал, ал бірақ сияқты қатары да қолданылады. Бұл күнде да варианты норма, оның дағы варианты тек көркем стильде орын алады. Туралы деген демеулік шылаудың осы тұлғада нормалануы – тіпті соңғы кезеңнің жемісі. Мұның тұрасында, жайында, жайлы, жөнінде, халқында, хұсасында варианттары да жазба тілімізде орын алып келеді, дегенмен туралы варианты әсіресе ресми – іс қағазында негізгі нормативтік қолданыс. Туралы шылауының хақында, хұсасында варианттары тіпті сирек қолданылатын пассив элементке айналды. Өйткені шылауының себебі вариантының қолданылуы солғындау, сондықтан шылауының сол себептен, солай болғандықтан тәрізді аналитикалық варианттары да контекстік орын тандап қана қолданылатындар, ал сондықтан тұлғасы – нормативтік деп ұсынылып жүр. Және жалғаулығы да көп вариантты. Кітаби тілдік уа, һәм қатарлары қазақ жазба тілінде сирек

қолданылады, қолданылған күнде де публицистика мен көркем әдебиет стильдік мақсатпен келуі мүмкін.

Кейбір демеулік шылаулардың өзіне қатысты сөзбен меңгерілу амалында да нормалану процесі байқалады. Мысалы, күні кешеге дейінгі жазбаларда менің туралы, менің үшін, соның үшін сияқты ілік жалғаулы сөзді меңгеріп тұрса, бұл күнде мен туралы мен үшін, сол үшін деген жалғаусыз сөзбен жұмсалып нормаға айналды.

Жазба әдеби тіліміздің ілгері кезеңдегі өткен шақ есімшенің оғыздық – мыш жұрнағымен берілуі жиірек ұшырасатын, осы дағды ХХ ғасырдың басында – ақ тежеліп есімшенің қазақтық – ған жұрнағымен келуі норма болды. Соңғы 30 – 40 жыл ішінде – мыш көрсеткішін қайтадан жандандыру әрекеті байқалды: аталмыш оқиға, бірақ бұл тек айтылмыш, аталмыш деген сөздермен ғана және ол есімше тұлғаларының анықтауыштық қызметте келген сәтімен ғана жұмсалып жүр.

Тұйық етістік – у (бару, жүру, оқу) және – мақ (бармақ, жүрмек, оқымақ) жұрнақтарымен келетіні белгілі, бірақ бұл варианттардың – у тұлғалы сыңары қазіргі кезеңдегі әдеби тіл үшін жиі қолданылатын нейтралды варианты. Ал – мақ күні кешеге, тіпті Абай тілінің өзінде – у вариантымен тепе – тең қолданылған. Тұйық етістіктің керек сөзімен тіркескен тұлғасында да өзгеріс бар: бұрынырақ, XV – XVIII ғасырлардағы ақын – жыраулар шығармаларында, XIX ғасырдың өн бойындағы ауызша, жазбаша үлгілерде, Абайдың тілінде бұл тіркес барыс септігімен келген: баруға керек, бармаққа керек, тіпті супиндік мәнде – арға керек тұлғасымен де беріліп келген. Бұл күнде барлық стильге тән болып – у керек варианты норма болып қалыптасты да, өлеңдерде, жалпы көркем әдебиетте – мақ керек варианты норма болып қалыптасты да, өлеңдерде, жалпы көркем әдебиетте – мақ керек варианты да қолданылу құқығына ие болып қалды, ал – арға керек жарыспасы нориадан мүлде ығысып қалды.

Морфология саласындағы нормалану жайын сөз еткенде кейбір жұрнақтардың активтеніп, енді бірқатарының сөз жасау әлеуеті азайып бара жатқанын айтуға болады. Мысалы – шы, –ші жұрнағының шет тілдік түбірлерге жалғануы орын алды: футболшы, гипнозшы, комбайншы, колхозшы, дегенмен адамның кәсібін, мамандығын, бір нәрсеге икемдігін, қабілетін т.б. көрсететін – шы, – гер, –кеш жұрнақтары көптеген кірме сөздердегі – ист, – ор, – щик, – ант, – ург, – ер т.б. сияқты орыс тілі қосымшаларын алмастара алмай келеді.

Синтаксис саласына келсек, мұдағы нормалану процесі де едәуір қарқымен дамып келіп, бл күнде көптеге амал – тәсілдері әбден орнықты деуге болады. Ол тәсілдердің басты – бастылары: сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі, яғни бағыыңқы мүшенің басыңқы мүшеден бұрын тұруы, құрмалас сөйлем түрлерінің реттелуі, көркем әдебиет стиліде диалогтердің берілу тәртібінің түрленуі, стильдік мақсатпен қолданылатын тәсіліің дамуы, парцелляцияның қолданылуы, атаулы сөйлемдердің көрінуі, т.т сол сияқты синтаксистік – стильдік амал – тәсілдер бір жүйеге түсіп, әдеби нормаға айналды.

Синтаксистік нормаларды ұстану өзге салалардың заңдылықтарына қарағанда әлдеқайда еркіндеу болып келеді. Синтаксис – автор стилінің көрінісі, айнасы, қолтаңбасы. Зерттеушілердің айтуынша, синтаксис – стиль, ал стиль дегеніміз – автордың өзі.

Орфографиялық нормалар. Бұл күнде адамдар айтайын деген ойын бір – біріне ауызша, жазба түрде де жеткізеді. Жазба түрде жеткізу үшін сол халық пайдаланып отырған жазу түрімен қоса белгілі бір жазу тәртібі, яғни нормалары болуы керек. Емле заңдылықтары да, тілдің өзі сияқты, өмірмен тығыз байланысты болып, әрдайым даму, жаңару үстінде көрінетін құбылыс. Қазіргі таңдағы мәдени тіршілігіміздің басты талабы – жаңа таңбаларының тілдің дыбыс жүйесіне сай түсіп, көпшіліктің пайдалануына қолайлы болуы және сол таңбалармен сауатты жазу үшін емле ережелерінің дұрыс түзілуі.

Қазіргі емле ережелерінің қысқаша тарихына көз жібесек, оның іргесі 1940 жылы кирилицаға көшкен кезде қаланды. Қазақ тілі емлесінің осы жазу бойынша түзілген қағидаларының 15 – 16 жылдық тәжірибеден кейін кем – кетігі ескеріліп, едәуір реттелген нұсқасы 1957 жылы ұсынылып, заңдастырылады. Ал 1940 жылға дейін бас – аяғы он бес – жиырма жылдың ішінде үш түрлі: Ахмет Байтұрсынов түзген қазақтың тұңғыш ұлттық жазуы – араб таңбаларын, одан кейін он шақты жыл (1929 - 1940) қолданған латын жазуын; 1940 жылдан бастап қабылданған кириллицаны пайдалануға мәжбүр болған қазақ сияқты халықтың әр жазудың емлесінде дәстүрі қалыптасып, орнығып үлгермеді.

Қазақ тілінде, өзге де түркі тілдері сияқты, күрделі сөз дегендер болады. Олар екі, кейде одан да көп сөздерден құралып, бір мағынаны білдіреді. Мысалы, келе жатыр, көріп отыр, құлап қала жаздадым деген етістіктер күрделі сөздер, бұл тіркестердің әрқайсысы бір – бір ұғымды береді, олардың құрамындағы екі сөз деке екі ұғымды, үш сөз үш бөлек – бөлек үш ұғымды емес, бір – ақ ұғымды білдіретін күрделі сөздер болып танылады.

Кейбір екі компонентті тіркесті қосып жазып жіберуге олардың біреуінің не екеуінің де аз буынды сөздер болып келетіндігі болар деп топшылаймыз. Мысалы, ат салысты дегенде бірінші сөз бір буынды, ал үзеңгі қағысты дегенді өосуға екі сөздің де көп буындылығы кедергі жасай ма екен? Әрине, бұл – әлсіз топшылау. Ал шындығында атүсті, атсалысты дегендерді бір кезде қосып жазып, дағдыға айналу факторын жоққа шығаруға болмайды.

Орыс тілін жақсы білу талап етілген соң, оны тез, дұрыс меңгеруді жеңілдететін жолдың бірі – осы тілден алынған сөздердің тұлғасын бұзбай айту, бұзбай жазу болып табылады. Орыстардың өздері қолданып отырған графикадан өзге жазу түрлерін пайдаланған кезде, әрине, ол сөздерді дәл орыс тіліндегідей етіп бұлжытпай жазу мүмкін емес. Әсіресе, я, ю, э, ь, ь, ц, ч, щ таңбаларымен келетін сөздер дәл орысша тұлғасында жазылмайды. Ал кириллицаны қабылдағанда бұл сөздердің жазылуында тығырықтан шығатын тәсіл табылды: оларды орысша тұлғасында жазу ережесін қабылдап, әрі ала – құлалықтан құтылуға, әрі орыс тіліне бауыр баса түсуге мүмкіндік туған сияқты болды.

Кірме сөздердің ішінде буындары жуан – жіңішке болып араласып келетін мыңдаған бірліктер бар, оларды қалай жазуымыз керек: құрмат (құрмет), қытап (кітап), парламант (парламент), көнгірес (конгрес) деп жазу қазақ тілінің буын үндестігін сақтауға септігін тигізер ме еді? Тіпті қазақтың өз бірліктерінің де не тек жуан, көбінесе тек жіңішке болып келетіндері бар.

Емле нормалары е реттеуде көңіл аудараты е және бір тұсы – біріккен сөздердің ара жігіндегі қ, к қатаң дыбыстарын сөздің айтылу нормасына сай ұяндап айту және жазылуын соған сәйкестендіру мәселесі. Мысалы, қазіргі емле ережеміз бойынша шекара, қыркүйек, көкөніс, қылқалам түрінде жазып жүрген сөздер айтылуында шегара, қыргүйек, көгөніс, қылғалам түрінде келеді, емле ережелерінің латын жазулы жаңа кодексінде бұл тәрізді коррективтер болуы мүмкін.

Орфографиялық ережелер белгілі принциптер негізінде түзіледі. Көптеген тілдердің емле заңдарына екі – үш, кейде үш – төрт түрлі принцип негіз болады. Олар: фонетикалық, фонематикалық, морфологиялық, тарихи – дәстүрлік, т.б.

Морфологиялық принцип бойынша сөз бөлшектерінің түбір тұлғалары сақталып жазылады, фонематикалық принцип бойынша жазуда дыбыстардың бір сөз ішіндегі немесе сөз аралықтарындағы бір – біріне тигізетін әсерлері ескерілмей, олардың негізгі фонематикалық түрі сақталады. Фонетикалық принцип бойынша сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы есепке алынып, олар айтылуына жазылады, ал тарихи – дәстүрлік принцип бойынша жазу сөз бөлшектерінің түбір тұлғасын сақтау ережесіне де, естілуінше жазу ережесіне де сай келмейді, мұнда сөздердің бір кездегі ережесіне қалыптасқан жазылу түрі сақталады.

Орфоэпиялық нормалану. Қазақтың бүгінгі ұлттық әдеби тілі жазбаша және ауызша түрде қызмет етеді. Жазба әдеби тіл жазба әдебиеттің өмір сүруі мен дамуына қатысты болғандықтан, ол көркем әдебиет пен баспасөзде, ғылыми әдебиет пен оқу – тәрбие кітаптарында, ресми құжаттар мен кеңсе іс – қағаздары беттерінде көрініс табады. Ауызша әдеби тілге қойылатын басты талап – сөйлеу актісінде сөздерді дұрыс дыбыстау, дұрыс айту. Бұл нормаларды ғылымда орфоэпиялық нормалар деп атайды, Р.Сыздық мұны сөз сазы деп те атады. Сөз сазын талап ететін жер – шаршы топ алдында ауызша сөйлеу сәттері. «Шаршы топ» дегеніміз – көпке арналып сөз айтатын жер, яғни сол сөзді тыңдайтын адамдар тобы.

Орфография мен орфоэпияның бір – біріне ұқсас жақтары бар: екеуі де практикалық – қолданбалы сала, ережелерге сүйенеді, жалпыға ортақ болады, міндетті болады. Сөйте тұра үлкен айырмасы бар. Сөздерді дұрыс жазуға арналған орфографиялық ережелерді өзіміз жасаймыз, ол жазу таңбасы өзгерген сайын жаңадан түзіліп, оның өзі уақыт озған сайын жетілдіре түсу мақсатымен өңделіп, қырланып отырады. Ал сөздерді дұрыс дыбыстау нормаларын біз жасамаймыз, ол қазақ тілін қолданушылардың ұрпақтан – ұрпаққа көшіп, жалғасып отыратын ежелгі тәртібі, тілдің табиғи құбылысы. Ол нормаларды, емле ережелері сияқты әлсін – әлсін өзгерте алмаймыз.

Орфоэпиялық нормаларды сөз еткенде, бүгінде бізді алаңдататын жайттар бар. Олар:

- 1) Жазу мен сөзді дыбыстаудың бір - біріне қатысы, әсері;
- 2) Орфоэпияға әлеуметтік көзқарастың қалыптаспай келе жатқандығы;
- 3) Орфоэпия нормаларын үйрету, сақтау, насихаттау жұмыстарының әлсіздігі;
- 4) Қазақ орфоэпиясы бойынша ғылыми зерттеулердің кеш басталып келе жатқандығы.

Осылардың әрқайсысының сыр – сипатына тоқталсақ...

1) Жазу – адам баласының мәдени – рухани тірлігінде тапқан орасан зор табысы. Қатынас құралы ретіндегі тілдің осы қызметін түрлендіре түскен ғажайып дүние. Бірақ, мұның екі жағы бар: бірі – халықты тегіс сауаттылыққа көтерді, екіншісі – тілдің табиғи дыбысталу заңдылықтарына ықпал етті. Әр сөзді жазылғанынша айтқанда анық, түсінікті шығуы мүмкін, бірақ есесіне сөздер сіресіп естіледі, тілдің үнді сазы жоғалады, бояуы солғындайды.

2) Кезінде сөздерді дұрыс қолдану, сөйлемді дұрыс құрастыра білу сияқты лексикалық, грамматикалық, орфографиялық нормаларды үйретуге үлкен мән берілді, талап етілді, ал осындай қажет нормалардың тағы бірі – орфоэпиялық сауаттылық бізде әлі әлеумет назарына ілікпей келеді, қалың жұртшылық сөзді дұрыс дыбыстаудың тәртібі, заңдылығы болады дегенді тіпті білмейді де.

3) Орфоэпиялық нормаларға баулу, ол нормаларды арнайы үйрету жұмыстары өз дәрежесінде емес. Баланың тілі ең алдымен үй ішінде, отбасында шығады, баланы тілге үйрететін тұңғыш ұстазы – ата – анасы мен үй ішіндегі өзге де үлкендер болады. Сөйлеу үстіндегі сөздерді бір – бірімен үндестіре айта білуге баулу да балаға ертегі, әңгіме айтып берудің мәні зор. Жас бүлдіршіндердің ана тілін жақсы меңгеруіне, оның әсіресе дыбыстық заңдылықтарын бұзбай дұрыс қолдануына тәрбиелейтін бастапқы орын – балабақшалар.

4) Тіл – тек тіл мамандарының ғана мүлкі емес, қалың жұртшылықтың, оның ішінде тікелей тілмен жұмыс істейтіндердің құзырындағы нәрсе. Рас, «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі», «Жас алаш» сияқты газет беттерінде сөзді дұрыс қолдану, әсіресе бұл орайдағы кемшіліктер, орфография мен орфоэпия тақырыптарына жазылған мақалалар жарияланып тұрды.

Дәріс: Сөйлеу этикеті және тіл мәдениеті

Дәріс жоспары: 1. Сөйлеу этикеті және оған жататын сөздер мен сөз орамдары.

2. Кодификация және узус ұғымдары.

Дәріс мазмұны: Сөйлеу этикеті және оған жататын сөздер мен сөз орамдары.

Адамдардың өзара қарым-қатынасы алдымен тіл арқылы жүзеге асады. Тіл пікір алысу құралы ретінде адамның тек ойын ғана емес, сезімін де білдіреді. Сөйлеудегі ізет, құрмет, сыпайыгершілік кісінің сезіміне әсер етеді. Өмірдегі жиі қолданылатын *амандасу, ризалық білдіру, кешірім сұрау, құттықтау, көңіл айту*, т.б. сөйлеу этикеті деген ұғымға саяды. Сөйлеу этикетінің өзіне тән нормалары мен ерекшеліктері болады. Оған жете мән бермесек, жылы шырай, жақсы қарым-қатынасқа жарықшақ түседі. Жақсы сөз де жарық сәуле сияқты айналаға жылылық сеуіп, көңілді қуанышқа бөлейді.

Сөйлеу этикетіне жататын сөздердің бірі – *амандық сұрасу, сәлемдесуге* қатысты сөздер. Амандық сұрасу – тұрмыста жиі айтылатын, құлаққа жиі естілетін сөздеріміз. Бірақ бұлардағы мағыналық, стильдік реңк оларды талғап,

таңдап өз орайында, өз орнында қолдануды қажет етеді. Жылы кейіп, жақсы сөз алдымен аман-саулықтан басталады. Сәлемдесу, амандық сұрасу сөздерінің бірнеше синонимі бар. Алайда тілдің осындай оралымды мүмкіндігін кейбіреуіміз үнемі ескере бермейтін тәріздіміз. Кейде сәлем алушы басқа сөз таппағандай сәлем берушіні қайталап жатады. *Сәлеметсіз бе* деп амандасқан адамға оның сөзін қайталағаннан гөрі *Аман-есенсіз бе?*.. деп жауап беру жарасымды болар еді.

Сөйлеу этикетіне жататын сөздердің келесі бір түрі – *қоштасуға* қатысты сөз легі. *Сау болыңыз, қош болып тұрыңыз, келесі кездескенше, көріскенше күн жақсы, жайлы жатып, жақсы тұрыңыз, жолыңыз болсын, сапар сәтті болсын*, т.б. Ситуацияға қарай қолданылатын мұндай сөздерде де мағыналық реңк, айырма бар. Мәселен, бүгін-ертең немесе таяу күнде кездесетін, хабарласатын қызметтес *адаммен көріскенше күн жақсы, аман барып, сау қайтыңыз* деп қоштаспайтынымыз белгілі. Ал алыс жол, ұзақ сапарға аттанып бара жатқан танысымызға *сау болыңыз* деп қана қою салғырттықты білдіреді, сондықтан мұндайда *сапар сәтті болсын, жолыңыз болсын* тәрізді эмоция, экспрессиясы басымдау сөз орамдарын қолданамыз.

Сөйлеу этикетіне жататын эмоция, экспрессияға аса бай сөз легінің бірі– *құттықтауға* қатысты сөздер. Қазіргі өмірімізде қуаныш дара сипатты емес, қоғамдық мәні бар. Қызметтес адамның қуанышына әрдайым ортақтасып, ықылас тілегіңізді білдіресіз; алыс жол, ұзақ сапардан келген, кезекті демалысынан оралған жора-жолдас, қызметтес әріптестерімізбен қауышып, қуаныш білдіріп, көңілін аулаймыз. Мысалы мұндайда кейбіреуіміз *Келуіңізбен* деп құттықтауды дағдыға айналдырдық. Ал ата буын, тілге ысылған адамның сөз қолданысына ден қойсақ, мұндай жасанды сөзден гөрі *Ат-көлік аман ба, аман-есен келдің бе?, Аман барып, сау қайттыңыз ба?* т.т. тәрізді тігісі жатық, дәстүрлі сөз орамдарын тұтынатынын байқаймыз.

Халық дәстүрінде жақсы ниет, адал тілеулестікті білдіретін этикет қаншама? Этикет сөздің молдығынан ешбір тіл зиян көріп, зардап шекпейді. Ондай сөз орамдарының елеусіз жүргендерін ескеріп, ескісін жаңғыртып отырсақ, сөйлеу этикетін байытып, бояу нақышын құбылта түсеріміз сөзсіз.

Халық арасында ертеден тараған бата беру дәстүрі бар. Жасы үлкен кей адамдар дәмнен соң дастарқан қайырып, бата береді. Жақсы ниет білдіреді. Бата сөз – халық шығармашылығына жататын тілі кестелі, мазмұны келісті сөз үлгісі әрі ұлттық этикеттің аса бір мәнді саласы. Бата берудің де жалпыға ортақ өзіндік рәсімі, орындалу шарты болады. Бата сөз маңызды бір істі бастарда, сондай-ақ басталған іс нәтижелі аяқталғанда беріледі. Бата беру кезінде дәм-тұздың болуы шарт. Өйткені «күр аяққа бата жүрмейді». Кейде ел ішіндегі дәстүрді ұзып, ата салтын аттаған жанның шектен шыққан әрекетін құптамаған кезде ел үлкендері ондай жанға теріс бата беретін болған. Ас қайыру батасы, жол батасы, Наурыз батасы, рамазан батасы (үш күнгі айтта айтылатын бата), т.б.

Оқушылар, студенттер қадірмен ұстаздарына қарап *ағай, апай* деген сөздерді көп қолданады. Бұлар аты-жөнін білмеген кісіге айтылатын ресми қаратпа сөз сияктанып кетті. Халқымызда тағы сондай құрмет нышаны ретінде

ер аттарының басқы буындарын қысқартып алып, соған еке (ақа) сөзін қосатынымыз бар: *Әлеке, Жұмеке, Мәке, Сәке* сияқты қаратпаларды әдетте тонның ішкі бауындай жақын, жасы үлкен адамдарға айтамыз.

Тіл мәдениетіне ден қойған адам сөйлеу этикетіне айрықша көңіл бөледі. Сөйлеу ізетінің өзіндік қыр-сырын аңғара біледі. Шаруашылығы мен мәдениетіне, ғылымы мен өнеріне аса зор еңбек сіңірген әйгілі қайраткерлерді халық зор құрмет тұтады. Мәңгі есте қалдырады. Ондай адамдардың есімін жай ғана атай салмай әр түрлі эпитеттермен атайды: *Ұлы Абай, жыр алыбы Жамбыл, күй атасы Құрманғазы* т.б. Адамзат мәдениетіне еңбек сіңірген әйгілі адамдарды ізетпен атау – оларды қастерлеудің белгісі. Бұл тәрізді ерекшелікті тіл этикетіне сіңіре білу өнегелікті көрсетеді.

Тіл білімінің бір тармағы болып табылатын «тіл мәдениеті» көптеген ғылыми-практикалық проблемаларды қамтиды. Ол тек тілдің қолданысындағы ағаттықтары мен жазудағы қателерді тауып, көрсетіп отыруды ғана көздемейді. Тіл қолданысындағы қателерді көрсету үшін олардың дұрыс болуға тиіс базасын тану қажет, демек, тілдік жүйені, ол жүйеге сай қалыптасқан нормаларды айқындап алуы шарт. Сондай-ақ тіл тіршілігінде тек сөздер ғана емес, дыбыстар, ол дыбыстардың айтылу сазы дегендердің мәні зор, бүгінгі тілдердің қызметі жазумен қоян-қолтық астарласып жатыр, бұл күнде тіл жазусыз қызмет ете алмайды, сондықтан емле мәселесі де «тіл мәдениетін», яғни жазуда да дұрыстықты, жүйелілікті, қолайылықты талап етуі заңды.

Тіл тек қатынас құралы емес, ол эстетикалық та құрал. Тіл адамдарға бір-бірімен түсінісіп қою үшін ғана емес, әсемдік дүниені сезіну үшін де қажет, демек, тіл арқылы бір-бірімізге жақсы әсер ету де көзделетіндіктен, экспрессиясы күшті сөздерді таңдау, сөйлемдерді әсерлі етіп құрастыру, яғни тілдік көріктеу құралдарын танып дұрыс жұмсау да тіл мәдениетінің бір пұшпағын құрайды.

Тіл мәдениетінің өзегі – норма туралы ұғым. Норма тілдің жүйесі мен құрылымына иек артады. Тілдік жүйе дегеніміз тілде бар үлгілердің, қолданыс типтерінің белгілі бір тәртіппен келуі, ал тілдік құрылым дегеніміз осы жүйенің іске асқан материалдық мүмкіндіктері. Бұл екеуін айырып қарап сөз ететін де, айырмай, бірінің орнына екіншісін атай беретін де зерттеушілер шығатын» деректі ұғым атауы, ал тілдік жүйе сол «затты» жасап тұрған дерексіз ұғым атауы деуге болады. Демек, тілдік нормалардың «табан тірер» жері тілдік құрылым екен де, тілдік құрылымның «арқа сүйері» тілдік жүйе екен.

Тіл элементтері: дыбыс, сөз, сөйлем қоданыста тілдік құрылымға иек артады, ал тілдік құрылым тілдік жүйеге негізделеді. Орыс тіл білімпаздары бұл ретте үш сатыны атайды, біріншісі-тілдік мүмкіндіктер жүйесі, екіншісі сатыда осы жүйенің материалдық көрінісі, тілдің құрылымы, үшінші сатыда-сол материалдың қолданысы. Тілдік норманы сөз ету үшін бұл саланың терминдеріне назар аударсақ. Алдымен, норма, нормалану және кодификация терминдерін білдіретін ұғымдар жөнінде түсінік берсек. Норма-негізінен тілдің өзі ұсынған тәртіп, нормалану-сол тәртіптерді тілдің өзінің қалыптасуы. Тілдің нормалануы мен ол нормалардың кодификациясы бір әрекет емес, соңғысы тіл процестеріне адамдардың алмасуы, яғни тілдік нормаларды реттеу, сұрыптау,

дұрысын бекіту, қалыптанғандарын хатқа тіркеу сияқты іс-әрекетті білдіреді. Кодификация-әдеби тілдің дамуына әлеумет тарапынан ықпал жасау. «Кодификация» терминінің қазақша баламасын табу қиынға соғып келеді, оны бірде «заңдастыру», тағы бірде «қалыпқа түсіру, қалыптандыру», тіпті одан да ықшамдап «қалыптану» деп те жүрміз.

Кодификация – тілдің өзінің «әрекеті» емес, оны қолданушы, қолданысын реттеуші біздің қарқетіміз, сондықтан «норма және оның қалыптануы» дегеннен гөрі «норма және қалыптандыру» деп атаған да дұрыс болатын сияқты. Кодификация терминінің мағынасы – дұрыс деп танылған тілдік нормаларды қалыпқа түсіру, жинақтап көрсету, бұдан да гөрі дәлірек айтсақ, тілдік нормалардың қалыпқа түсіп, жаппай қолданыс тапқандарын орнықтыру, заңдастыру, тіркеу.

Кодификацияның беріктігі де шартты: қалыртанған нормалардың императивтік (міндетті) түрлері мен диспозитивтік түрлері болады.

Тіл мәдениеті, норма дегендерге қатысы бар терминдердің және бірі – узус. Орыс тіл білімінде бұған көбінесе узус «қолданылып кеткен тілдік бірліктер» деген түсініктеме береді. Дұрыс қолданыстағы бірлікті «узус» дейтін болсақ, оның «нормативтік бірлік» дегеннен қандай айырмасы болады? Сондықтан біз узус деп тілдік жүйеге қайшы келгенмен, тілдік дағдыға айналған қолданысты атағанды дұрыс деп санаймыз. Бұған зерттеуші Н.Уәлиев жақсы мысалдар келтіреді. Мысалы, қазақ тілінің жүйесі бойынша ер (атқа салатын) деген зат есімнен етістік тудырғанда ерле болуға тиіс, бірақ қолданыста ертте тұлғасы жиірек кездеседі. Сол сияқты қозы сөзінен етістік қозылады деп жасалуы керек, бірақ қазақ тілінде қоздады түрі қолданылады.

Узустық құбылыс мақал-мәтелдерде тіпті көбірек кездеседі. Мысалы, ішкен асын жерге қояды деген мәтелде мағыналық алогизм сезіледі, бұл мәтел «есі-дерті сонда болды, соншама қызықты» деген мағынаны береді, ондайда ішкен (ішіп болған) асты емес, енді ішейін деп отырған, асын жерге қоюы (ұмытуы, ескермеуі) керек қой. Бірақ, мәтел дәл осы тұлғада (ішкен асын) қалыптасқан. Бұл да узустық құбылыс.

Узустық қолданыстың барлығы бірдей белгілі бір жүйе түзетін бірліктер болып шықпайды. Айталық, әйел адамдарды азаматша, муғалима, комсомолка, төрайым деп «женский родқа» көшіріп бөлек атаушылық бар. Бұл бір жағынан орыс тілінің ықпалы болса, екіншіден араб тілінен енген муғалима сияқты кейбір сөздердің әсіресе адам аттарының жынысқа қарай ажыратылатын үлгісі (Ғазиз- Ғазиза, Латип-Латипа), үшіншіден қазақ тілінің өзінде аға-апа, әкешеше, апа-жезде, аға-қарындас сияқты лексикалық коррелятивтер әсер еткен болар, бірақ соңғылар морфологиялық емес, лексикалық қатарлар. Осыларға қатысты терминдердің тағы бір тобы – кірме сөз, бөөгде сөз, шет сөз, жаңа сөз, көне сөз, тарихтық сөз деген атаулар. Олар да қазақша эквиваленттері бір тұлғада тиянақталып, терминдік дефинициялары анықталып бола қоймағандар.

Бөгде сөз, шет сөз (немесе шет тілдік сөз), кірме сөз дегендер мағына жағынан бір-біріне жақындау келгенімен, олардың әрқайсысының терминдік анықтамасы бөлек-бөлек болуға тиіс. Өйткені, шет тілдік сөздердің бәрі «кірме сөз» статусына ие бола алмайды, ал «бөгде сөз» термині «кірме сөз» дегеннің

оппозиттік сыңары болар: бір тілдегі кірме сөздер-сол тілге сіңіскен, нормативтік құқық алған бірліктер болса, бөгде сөз-әлі сіңісе алмаған, жаттығы, бөгделігі сезіліп тұратын бірліктер. Сондықтан бұл үш түрлі термин-тіркестердің бірінің орнына екіншісін қолдана беруге болмайды. Бұларды бір-бірінен ажыратып жұмсау үшін, олардың дефинициялық мағыналарын былайша айқындасақ деген пікірлер де жоқ емес: шет тілден келген сөз қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына бағындырылып, «қазақыланып» жұмсалса, кірме сөз деп аталсын, ал түптілдегі тұлғасында тұрса, ол бөгде сөз деп аталсын деген пікірлер айтылды.

Дәріс: Терминология мәселелері және норма.

Дәріс жоспары: 1. Терминология мәселелері және норма

2. Сирек қолданылатын лексикалық топтың нормалануы

Дәріс мазмұны: Жазба әдеби тіл нормаларының ең бір өзекті тұсы терминология мәселелеріне келіп тіреледі. Қазақ тілінің терминология проблемасы – ХХ ғасырдың жемісі мен сұранысы. Бұл проблема ана тіліміздің ХХ ғасырдың 20 – ншы жылдарынан бермен қарайғы даму кезеңдерінің қай – қайсысында да өзектілігін жоғалтқан емес, керісінше күні бүгінге дейін пікірсайыстар, қиыншылықтар ешбір толастар емес.

Термин дегендерді экстралингвистикалық факторлар туғызады, яғни қоғамның саяси – әлеуметтік жағдайы, оқу – ағарту ісі мен жалпы мәдениетінің дамуы, шаруашылық – экономиялық құрылысының даму дәрежесі, дүниежүзілік ғылыми – техникалық төңкерістерге ілесіп отыру, ғылым салаларының пайда болуы, ол салаларда оқыту мен зерттеу жұмыстарының қолға алынуы – осылардың баршасы лексикалық қазынаның термин деп аталатын ерекше қорын дүниеге келтіреді. Терминдер негізінен атау сөздер болып келеді. Терминнің атауыштық қасиеті үшін оның «дефинициялық» түсіндірмесі болуы керек, яғни бір нәрсенің не құбылыстың тек қана өзіне тән ұғымдық анықтасамы ол сөзді термин етіп танылады. Терминдерді керек ететін әр алуан ғылым салалары болғандықтан, сөздің дефинициясы сол ғылымның танымы үшін ұсынылады. Термин жасауда байырғы сөздерге үстеме мағына арту бар, біздің күндерімізде туып жатқан ғылым мен техникаға қатысты жаңа зат, жаңа ұғым атауларын интернационалдық қордан алу бар – қысқасы, бүгінгі қазақ жазба әдеби тілінің терминологиялық қазынасын толықтыру процесін тек соңғы бес – он жылда басталып отырған жоқ, қазақ тілінің мемлекеттік деген дәрежеге ие болған кезден ғана, тек сол дәрежеге сай ету үшін ғана жүргізіліп отырған жұмыс емес, ұлттық әдеби тілдің қалыпты даму заңдылықтарының көрінісі ретінде жүріп келе жатырған процесс.

Жаңа қолданыстар мен терминдердің реттеліп, нормалануын сөз еткенде, олар білдіретін ұғымдарды орысша атауымен көрсетіп отыру керек. Оның себебі негізіне мынада: жаңа сөздердің бірқатары бұрын орысша айтылып келген атаулардың қазақша баламасын ұсынуға байланысты пайда болды: документ, программа, протокол, коллектив, рубрика, тротуар, коллегағ значок, вклад, т.т. Бұлардың көбі терминдер емес, зат, ұғым атаулары және бірсыпырасы орыс сөздері. Орыс тілінің өзінен алып жұмсалып келген

сөздердің қазақша баламасын тауып атау принципі қазақ тілі тәжірибесінде бұрыннан бар принцип болатын, әңгіме олардың қазақша баламаларының көпке дейін ізделінбей келгендігінде, орысшасын қолдана салу қалың көпшілікке дек түсінікті болатындығында, әсіресе тұрмыстық сөздердің күнделікті ауызекі сөйлеу тәжірибесінде қазақшасын іздеп жатпай – ақ орысшасын айта салудың жеңілдігінде және солай дағдыланып кеткендігімізде, қысқасы осындай сан түрлі себептермен ондаған қарапайым сөздер орысша жұмсалып келгенін мойындаймыз. Бұл мысалдардың ішінде, әсіресе орыс сөздерімен келгендерінде, әрине, қазақша баламасы дұрыс табылатындары бар, олар едәуір қалыптасып та қалды. Сонымен қатар қазақ тілінің қазіргі даму сатысында ғылым мен техникаға қатысты интернационалдық қор деп аталатын лексикалық қабаттың болуы заңды. Бұл өор көптеген мәдениетті халықтардың, әсіресе Европа, Америка жұрттары мен орыс халқының тіліне де ортақ, көбінің түп – төркіні латын сөздері, бір алуаны ағылшын, неміс, француз сөздері болып келетін бірліктер. Олардың бәрін қазақшаға аударып, дәл баламасын қазақша беру мүмкін де емес, қажет те емес. Терминжасам теориясы бойынша техника саласына жататын машина, аппарат, құрал – жабдық, олардың бөлшектері сияқты нақты зат атауларының дені аударуға келмейтін, түбірі көптеген мәдениетті тілдерге ортақ, түсінікті сөздер болады, оларды қай тілден келсе сол қалпында пайдаланған жөн, ал нақты зат емес, дерексіз ұғым атауларын қай тілде де өз сөздерімен білдіру мүмкіндігі зор болады. Дегенмен оның ішінде де интернационалдық қор сөздерінің қалыптасып кеткен фактілері аз емес. Мысалы, қазақ тілінде айсберг, альманах, альбом, аппарат, аспирант, студент, бак, валюта, т.б сияқты жүздеген нақты зат атаулары қолданылып келеді. Ал аграрлық, академия, акт, актілеу, актив, пассив, акционер, альянс, атом, вариант, бюджет, ген сияқты ұғым атаулары да шет сөздермен беріліп, әдеби тіл нормасын білдіріп отыр.

Міне, бүгінгі қазақ әдеби тілінің лексикалық нормалануы дегенде көңіл аударатын үлкен мәселенің бірі – жаңа қолданыстар мен терминдер және олардың әдеби тіл қорына ену – енбеуі, нормалану процесі, кодификациясы жөнінде осындай мәліметтер жиналды.

Сирек қолданылатын лексикалық топтың нормалануы. Көпшілік қолды күнделікті газет – журналдар мен теледидар, радио сияқты ақпарат көздерінде, яғни публицистикалық стиль үлгілері тілінде, сондай – ақ көркем әдебиетте, оның ішінде әсіресе поэзияда оқырман мен тыңдаушыға тек мағынасы түсінікті ғана емес, әсерлі, жағымды сөздерді іздеу – заңды, дұрыс әрекет. Ал әсерлі, әсем сөздер лексиканың тосын, сирек қолданылатын топтарынан табылады. Осылардың лексикалық мағынасын дұрыс түсінбей, сондықтан жұмсалатын орындарын тап баспай қолдану нормаға қайшы келеді. Мысалы, XX ғасырдың 60 – 70 – жылдарында майталман сөзін жиі қолдану етек алды. Оны мадақтау эпитеті ретінде адамдардың кез келген тобының атауына тіркестіріп, майталман тракторшы, майталман сауыншы, майталман геолог, майталман құрылысшы деген қолданыстардан етек алып жүре алмай қалдық. Көбінесе осы тіркестерді жұмсаған журналистер, комментаторлар майталман деген сөздің түпті мағынасын анық білмеген.

Майталман сөзі майталман жүйрік, майталман күйші, майталман шешен деп қалыптасқан тұрақты тіркестерде келеді. XIX ғасырда жасырда жарық көрген Н.И.Ильминскийдің, Л.З.Будаговтың, В.В.Радловтың қазақ – орыс сөздіктерінде бұл сөздің тек қана қазақ тілінде қолданылатындығы көрсетілгенде де ол «самый красивый, прекрасный» деп аударылған, бірақ қай сөздермен тіркесіп айтылатындығына мысалдар келтірілмеген. Соның өзі бұл сөздің өте сирек қолданылатындығын және сөз таңдап тіркесетіндігін байқатады. Сірә, жүйрік, күйші, шешен сөздерімен келетіндігіне қарағанда майталман сөзінде аттың жүрісі, сөздің, күйдің төкпелілігі сияқты қимылдың шапшаңдығына қатысты мағына бары байқалады. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» бұл сөздің мағынасын «қажымайтын, талмайтын, қиыншылықтан мойымайтын» деп анықтама береді. Бұл түсініктің осы кездегі майталман тракторшы, майталман сауыншы деген жаңа қате тіркестерден шығарып ұсынылғаны көрініп тұр. Бұрынғы да, қазіргі де сөздіктер бұл сирек ұшырасатын сөздің беретін ұғымын тап баспаған, өйткені, «самый красивый, прекрасный» дегенді атайтын тұстың бәрінде, мейлі ол адам, жылқы болсын – ақ, майталман эпитетін қатыстыруға болмайды. Жүзі сұлу қызды майталман қыз деп, мүсіні әсем құлынды майталман құлын деп сөз танитын қазақ айтпайды. Бұл – сөз мағынасын түсінбей қолданып, жай бір – екі рет айтып қоймай, әрі қарай жаңа тіркестермен жалғастырып, лексикалық нормадан ауытқудың классикалық көрінісі.

О бастағы лексикалық мағынасынан ажырап бара жатқан сирек сөздердің бірі – үдере. Бұл қазақ халқының көшпелі кезеңінде баршаға әбден түсінікті, жиі қолданылатын сөз болған, ол көшу сөзімен ғана тіркесіп, үдере көшу деп айтылған, мағынасы көштің ккштетіп жүріп келіп, бір жерге қонып, ертеңіне ертемен қайтадан ілгері қарай көшу, яғни көштің талтүсте аялдап тынығуы, өйткені талтүстегі ыстықта жүргеннен гөрі таңертеңгі және кешкі салқынмен көшу адамдарға да, көлікке де, айдап отырған малға да қолайлы. Бұл сөздің дұрыс мағынасын өткен ғасырдағы қазақ тілі сөздіктері анық, айқын, дұрыс берген болатын, өйткені ол кезде қоғап қауымы жаз жайлауға, қыс қыстауға көшуді бастарынан әлі өткізіп жататын. Бұрын үдерім жер деген де өлшем болған, ол – 20 – 25 шақырымдық жер, яғни 20 – 25 шақырымның бір бөлігін кештетіп, қалғанын ертеңіне ертелетіп көшіп жететін қашықтық. Үдеру, үдерім сөздерінің түбірі – үд, бұл моңғол тілінде «талтүс» деген мағынаны білдіреді, осы түбірлен жасалған үделе – етістігі Сібір түркілерінің бірі – алтай тілінде де болғандығы, оның «көштің күндіз демалу үшін аялдауы, түскі тамақтарын ішуі» деген мағынаны беретіндігін өткен ғасырда Л.Будагов көрсеткен болатын.

Сирек қолданылатын сөздердің келесі тобы тарих іздері бар күні бүгінге дейін ғылыми әдебиетте орысшалап «историзм» деп келген атаулар. Көне сөз – архаизм мен тарих ізі бар сөз – историзм дегендер бір емес: архаизмдер актив қолданыстан шығып қалған, мағыналары күңгірттенген, яғни көнерген сөздер, ол атаулардың өздері көнергенмен, олар білдіретін заттар, ұғымдар жойылмаған, өмірде әлі барлар, ал историзмдер тарихтың көбінесе бізге белгілі, күні кешегі бір кезеңінде болған заттарды, оқиғаларды, адамдар тіршілігін, т.т.

білдіретін сөздер. Қоғам дамуының келесі кезеңдерінде бұл сөздер білдіретін объектілер тарих сахнасынан кетеді де, бұларды атайтын сөздердің мағыналары да бірте – бірте ұмытыла бастайды, екінің бірі дәл біле бермейтін сипатқа ие болады. Мысалы, сауын айту, қандақ, ереуіл ат, шоры сияқты сөздер мен әскери, қару – жарақ атаулары болып келетін кертартар, көбе, қылшан, білтелі, саржан тәрізді сөздер, ертеректе қазақ тілінде болған аталық, емелдес, бөкеуіл, ертеуіл деген атаулар, шөншік, талыс тәрізді ыдыс аттары, кебенек, жаналқат, саксыр тәрізді киім – кешек атаулары, бүгінгі ата – әжелеріміз жиі қолданған еңбеккүн, колхоздастыру, белсенді, тыңшы сияқты сөздер, күні кешегі ауылнай, елубасы, жүзбасы, шабарман, поштабай дегендер – «историзм» - тарихтық сөздер.

Көнерген, тарихтық сөздерден өзге де сирек қолданылатын, негізінен лексиканың пассив қорына жататын сөздердің келесі тобын бір алуан сипаттама есімдер, жер бедерін білдіретін бірқатар сөздер, кейбір аң – құс, өсімдіктердің атаулары, кәсіби сөздер құрайды. Айталық, бүгінгі кейбір ірі жазушылардың шығармаларында кездесетін жұлмыт елші, мұғдарлы әсер, марайма мінез, тымсық адам, қойторы тірлік, қоймірет адам сияқты атауыш болып тұрған сипаттама сөздер сирек кездесетін бірліктер, бұлардың көбін диалектизмдер деуге де болмас немесе жазушылардың өздері жасап алған авторлық неологизмдер деп тануға да болмайды, тілде, қолданыста бар әсерлі, экспрессиясы күшті сөздер.

Көркем әдебиетте сирек кездесетін тұлғалардың орын алуы – нормадағы құбылыс, өйткені олардың экспрессивтік бояулары қалың болады да, оқырманға эмоциялық әсері күшті сезіледі. Мысалы, М.Әуезов «Абай жолы» романында қозғалақтау, қымыңдау, қозғақ қағу деген сөздерді бір сөйлемде келтіреді: Қасқа тілмаш Құнанбай мен майырға кезек жалтақтады. Жүгінген бойында құнысып қозғалақтай берді. Кейде жер шұқып қап, кейде қымыңдап, қозғақ қағады (М.Әуезов, I том, 113 - бет). Мұндағы көрсетілген сөздер мағыналары түсінікті, бірақ сирек жұмсалатын тұлғалар: қозғалақтау – тынымсыз қозғала беру, қымыңдау – жайсыздану, қозғақ қағу – қозғала түсу. Осы үш сөздің үшеуінің де қызметі, экспрессивтік жүгі алдыңғы сөйлемдегі тілмаштың әкімдер алдында жалтақтаған қылығын күшейте түсу. Демек, сирек қолданылатын сөздер болып танылатын қозғалақтау, қозғақ қағу сияқты дағдылы емес тұлғалар стильдік мақсатта келгенде, нормадағы қолданыс болып шығады. Жазушы олардың түсініктілігін көнтекс арқылы қамтамасыз етеді.

Құрылымдық нормаға да, қолданыстық – стильдік нормаға да жатпайтындай болып көрінетін сөздердің аса бір шағын тобы – окказионализм деп аталатын бір қолданар сөздер, яғни авторлық түзілімдер. Көркем әдебиетте, әсіресе өлең тілінде жазушы мен ақын айтпқ ойын әсерлеп, бейнелеп беру үшін қалыптан тыс, яғни семантикалық, морфологиялық, кейде синтаксистік нормиға сәйкеспейтін жасанды тұлғаларды окказионализмдер деп атайды, кейбір сөздер өздеріне тән дағдылы мағынасынан басқа ұғымда жұмсалса, олар да окказионалды құбылыс болып шығады. Мысалы, ақын Кәкімбек Салықовтың: Бір ақын бір ақыннан ақынырақ,
Өйткені ол жүрекке жақынырақ.

Ел – жұртқа қалды десек қалай ұнап,
Күшті ақын күрделі де жабайырақ.
Қашанда мықты ақын Махамбеттеу,
Кемеңгер ойлы ақындар Абайырақ.
Жақсы ақын – әлеуметтің жанашыры,
Даралау, кемел, дана Пушкинірек – деген жолдарындағы ақынырақ,
Махамбеттеу, Абайырақ, Пушкинірек деген қолданыстары тілдің құрылымдық нормасына мүлде қайшы, өйткені – рақ (- рек, - ырақ, - ірек) – тау (- теу, - лау, - леу) жұрнақтары адам, жер – су аттары сияқты жалқы есімдерге жалғанбайды, олар сын есім шырайларының жұрнақтары, яғни бала, жас сияқты сындық мәнді де қоса беретін сөздер болмаса, жалпы зат есімдерден грамматикалық мағына тудырмайтын қосымша. Мұндағы «бейнормалық» болып тұрған сөздер өлең тілі үшін нормалы қолданыс: олар көріктеу құралдарының бірі – окказионализмдер. Мұнда Кәкімбек Салықов ақындарға сипаттама береді: мықты ақындар Махамбет сияқты ақындардың мықтысы, Абай сияқты кемеңгер, ойлы ақындардың, Пушкиндей ең күштісі дара, кемел ақындардың асқаны деп көп сөзбен айтылуға тиіс поэтикалық ойын, жалпы тілдік нормадан ауытқып, шырай жұрнақтарын жалқы есімдерге заңсыз жалғаған бір ғана сөзбен – окказионализммен беріп тұр.

Қарапайым сөздер, жаргондар және әдеби норма. Қарапайым сөздер деп аталатын лексикалық топ та, жаргон деп аталатын шағын бірліктер де – әдеби нормадан тыс тұратын сөздер. Олар негізінен ауызекі сөйлеу үдерісінің дүниелері. Қарапайым сөздердің жазба үлгілерде кездесуі шектеулі, көбінесе көркем әдебиетте, оның ішінде де прозалық шығармалар мен драмалық туындыларда қолданылады. Мұның өзінде де жазушы, драматург оларды негізінен кейіпкерлердің аузына салады. Демек, қарапайым, жаргон сөздер ауызекі сөйлеу тілінің нормасы болады. Сонымен қатар оларды көркем сөз иелері стильдік мақсатта өз баяндауларында да қолдана алады.

Қарапайым элементтердің көркем әдебиетте қолданыла алатын құқығы бар тұсы, ол – адамның ішкі дүниесіне үңіліп, психологиялық күй – қалыпты шынайы беруді мақсат еткен жазушы айтпақ ойын кейіпкерлердің көзімен, дүниетанымымен беруге ұмтылады. Мысалы, Ә.Кекілбаевтың «Құс қанаты» атты повесінде бірнеше диалектизм, қарапайым сөз, сөз тіркестері, тіпті ауызекі сөйлеу тіліне тән синтаксистік құрылымдарды авторлық баяндау тілінде қолданады. Повесть ауылдан қалаға, баласының қолына келген «салпы етек, шұбалаң жаулық қара кемпірдің» психологиясымен баяндалады. Кемпір оқымаған, сауаты жоқ, баяғының өкілі. Сондықтан мұнда сол кемпірдің аузына оралуға тиісті сөздер көбірек орын алған, бірақ сөйлейтін кемпірдің өзі емес, жазушы. Автордың баяндауында бозмбай (әдеби нормада бозөкпе), шұқыншақ (еңбекқор), тасырайып отыру (шалқып отыру) сияқты қарапайым элементтер және бөтеке (әдеби нормада бүйрек), бойлы – сойлы (текті, жақсы) сияқты жергілікті қолданыстар орын алған.

Бұл повестегі бейнорма деп саналатын элементтер: көрсетілген қарапайым сөздердің, диалектизмдердің, жүзіқара, итжегір, құрып қалғыр, пәтшағыр, кәпір, бетпақ сияқты дөрекі ұрыс – қарғыс сөздерінің, тіпті бұзылып айтылған

божалыста, бәбушке, кәзит, куаз (квас), іздірәсти сияқты орыс сөздерінің барлығының көркем шығармадан орын алып тұрған уәжі бар: ол – шығарманың баяндау стилі, яғни кейіпкердің көзімен, психологиясымен, демек, сөзімен баяндау қажеттігі. Мұндай фактілер көр болғанымен, сөзге ден қоятын қалам иелерінен табуға әбден болады. Көркем әдебиет тілінде қарапайым сөздер әрдайым стильдік мақсатпен келмеуі де мүмкін. Ол күнде, әрине, бейнормалық, нормадан уәжсіз ауытқушылық болып шығады.

Демек, қарапайы жаргон сөздердің көркем шығармаларда белгілі бір стильдік жүк арқалап қолданылуы – заңды, уәжді құбылыс. Қарапайым сөздердің мағыналары көпшілікке таныс боп келеді, сондықтан ол келеке – сықақ жанрындағы немесе үніндегі туындыларда белгілі бір стильдік мақсатпен еркін қолданылады. Бұларды да уәжді қолданыстар деп атау керек. Сонымен қатар тек көне, сирек сөздер емес, кейбір дағдылы, ұйымы айқын сөздердің де лексикалық та, стильдік те мағыналарына зер салмай, кейде тіпті түсінбей не жаңсақ ұғынып уәжсіз қолданушылық та әдеби тіл нормасына қайшы келеді. Мысалы, жолшыбай жолдасы жоқ салт келе жатқан адамды жалғызілікті жолаушы деу (жалғызілікті сөзі күнделікті тұрмыста қолғабыс ететін, қарайласатын ешкімі жоқ дегенді білдіреді және ол көбінесе үй шаруасымен, күнделікті тұрмыс қарекеттерімен айналысатын әйелге қарата айтылуға бейім), жігерлене жұтыну, түн кескінінде (баласында деудің орнына), асықша ширатылу (үйірілу болса керек) деген қолданыстарда жазушылар көрсетілген сөздердің мағыналарына үңілмеген, бұлар әдеби нормадан уәжсіз ауытқулар болып табылады.

Сөйтіп, көркем әдебиетте болсын, өзге функционалдық стильдерде болсын, жеке сөздерді қолдануда әдеби нормаға қайшы келіп, ол нормадан уәжсіз ауытқуға себеп болатын факторлар бірнешеу болады. Олардың бірі көне, сирек, жергілікті сөздердің мағыналарын жете білмей қолдану болса, екінші бір сәттерде ұқыпсыздық, лексикалық нормаға салғырт қарау себеп болады, үшіншіде функционалдық стильдердің өздеріне тән ерекшеліктерін араластырып жіберу сияқты ағаттықтар орын алады.

Диалектизмдер және әдеби норма. Лексиканың нормалану процесін әңгімелеуде диалектілік бірліктердің қолданысына айрықша назар аударылады. Қазақ әдеби тілінің бүгінгі даму кезеңінде мұның бірнеше себептері бар. Қазақстанның әр өлкесінде тек өз шеңберінде қолданылатын, яғни таралу шегі бар жергілікті сөздердің бүгінгі лексикалық, стилистикалық мәртебесін анықтау керек. Диалектизмдердің көркем әдебиеттегі қолданысы мен өзге функционалдық стильдердегі орын алуындағы ерекшеліктерді дұрыс танып жүрміз бе? Қазіргі қазақ әдеби тілінің тірек диалектісі болды ма, жоқ па, болса қай диалект негіз болып танылады деген теориялық – танымдық проблемалар туындайды.

Жергілікті сөздер – ауызекі сөйлеу тілінің элементтері. Ал сөйлеу тілі – әдеби тілдің қайнар көзі. Сондықтан ұлттық жазба әдеби тілдің қалыптасып, сөздік қазынасының толығында диалектизмдердің орны, рөлі бар екендігі даусыз.

Тілдің лексикалық қорының толығы заңдылықтарына сәйкес, диалектизмдер де аз – аздап әдеби айналымға түседі. Оған әр алуан тілдік те, экстралингвистикалық та сұраныстар себеп болады. Айталық, шаруашылықтың, кәсіптің бұрын қазақ даласына тегіс жайылмаған түрлері енді қоғам өмірінен орын алып жатса, бұларға қатысты зат, құбылыс, ұғым атауларын жергілікті қолданыстардан ауыстырып алу фактісі бар, бұл қазақ тілінде де орын алып келгендігін зерттеуші – диалектологтар көрсетіп келеді. Мысалы, бау – бақшаның және егіншіліктің басқа да бір түрлерінің, балық аулаудың, бұғы, түйе өсірудің кейбір атаулары жергілікті қордан алынып отырғанын көптеген мысалдармен дәлелдеуге болады. Айталық, диалектологтар бұл қатарға бағбан, мұрап, зембіл, гүлзар, атыз, жеңсе, мәре, арықтың жан арық, бас арық, желке арық, оман арық сияқты он шақты түрінің атауын көрсетеді.

Диалектизм дегеніміз әдетте әдеби баламасы бар бірліктер, сондықтан жалпыхалықтық баламалары жоқ жоғарыда көрсетілген сөздердің әдеби тіл нормасынан орын алуы орынды. Диалектілік ерекшеліктер тек зат атаулары емес, қимыл, сын атауларынан да кездеседі. Қазіргі қалың көпшілікке едәуір таныс болып қалған бағамдау, тәжікелесу, сейдін, албаты сияқты сын есім, үстеу, етістіктердің де түп – төркіні жергілікті қолданыстар екенін екінің бірі біле бермейді. Бұлар әдеби баламасы бар сөздердің синонимдік қатарлары ретінде әдеби тіл айналымына түскендер. Соңғылардың әдеби нормаға ену мүмкіндігін өзге сұраныстар туғызып отыр, олар: әр сөздің мағыналық реңктерін пайдалану, экспрессиялық бояуы қалыңдау қатарларды іздеу, көркем шығармада стильдік мақсаттарды көздеу т.т.

Жалпы тіл білімінде диалектизация деген термин бар, ол – көркем әдебиетте жергілікті ерекшеліктерді еркін әрі молынан жұмсау әрекеті. Тілдер дамуының белгілі бір кезеңінде бұл процесс орын алуы мүмкін. Қазақ тілінде диалектілендіру құбылысы айқын және қарқынды түрде болмағанмен, ХХ ғасырдың 70 – 80 жылдарында қылаң беріп қалғанын айтуға болады. Диалектизмдерді әдеби тілге енгізуде уәжділік, шама – шарықтық және ұтымдылық принциптерін қатты ұстау керек. Әтпесе, ауызекі сөйлеу тілі элементтерінің көбінің экспрессиясының күштілігіне, көпшілік үшін тың, жаңа сөз болып көрінетіндігіне қарап, оларды әдеби үлгідегі жазба дүниелерімізге толығып, норма бұзылады. Диалектизмдерді уәжсіз қолдану – нормадан ауытқу, сондықтан кейбір жазушыларымызда кездесетін бөлтек – салтақ (бөлек – салақ), үпірмелі – шүпірмелі (үбірмелі – шүбірмелі), қападар (қапалы), тоңқару (төңкеру) деген сөздерді жақша ішінде көрсетілген әдеби түрлері тұрғанда уәжсіз қолданудың реті жоқ.

Әдеби норма тұрғысынан келгенде, диалектизмдер сияқты мол қордың өзіне үлкен сақтықпен қарау керек. Жергілікті элементтердің әдеби нормаға қатысы, әдеби тілге ену әлеуеті, көркем әдебиеттегі орны, қызметі туралы қысқаша қайырылған мағлұмат – танымдарды қорытындыласақ:

1) Қазақ тілінің қазіргі даму сатысында диалектизмдер деп аталатын едәуір мол лексикалық топтар мен жергілікті фонетикалық, грамматикалық бірліктер бар. Олар, негізінде, әдеби тіл нормасынан тыс тұратын элементтер.

2) Жергілікті тіл ерекшеліктері – ауызекі сөйлеу бірліктері, ал халықтың ауызекі сөйлеу үрдісі – жазба әдеби тілді толықтыратын көздердің бірі, сондықтан баламасы жоқ зат атауларын, кәсіпке, әр алуан шаруашылық ұғымдарына, әр өлкеге тән ландшафтыға және тағы да басқаларына қатысты сөздерді жергілікті сөйлеу тәжірибесінен – диалектизмдер құрамынан таңдап алу процесін әлі де тоқтатуға болмайды.

3) Диалектизмдер көркем әдебиетте суреткерлік құралдың бірі ретінде қолданылады. Олар тек кейіпкерлердің диалог, монологтерінде ғана емес, шығарманың стильдік томына қарай автордың баяндауында да жұмсала алады, бірақ мұнда қайткенде де бейәдеби сөздің қолданыс уәжі болуы керек және ол уәж ғылыми тұрғыдан дәлелденетіндей болуы шарт.

4) Бірінші томы жарық көрген («Ғылым», 1996), қалған томдары дайындалған «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі» сияқты құнды материалдардың ішінен бүгінгі және ертеңгі жазба әдеби тіліміздің лексикалық қазынасын байытуға қажет бірліктерді іздестіру, іріктеу, таңдап алу қарекетін жүргізе беру – алдағы міндеттеріміздің бірі ретінде саналады.

Сөйтіп, жаңа сөздер, көне сөздер, сирек қолданылатын лексикалық топтар, терминдер, диалектизмдер деп топтан бөліп алып, олардың әрқайсысының әдеби тілдегі орны, қызметі, қазіргі күйі, нормалану процесі жайында жасаған талдауларымыз бен білдірген пікірлерге қорытынды жасар болсақ:

1) Қазіргі қазақ жазба әдеби тілінің лексика саласы айтарлықтай нормаланып, ол нормаларды қалыптастыру процесі жүргізілуде. Әдеби лексикалық нормалардың негізгі базасы – халықтың сөйлеу тілі мен жазба тіл үлгілері: көркем әдебиет, публицистика, ғылыми әдебиет болып саналады, олар қазақ сөздерінің әдеби қазынасын танытады.

2) Қазіргі күнде лексикалық нормалардың ішінде варианттар қатарын туғызып, пікірталастарға шақырып отырғандары – терминдерге қатыстылары, мұнда тек термин жасау принциптері ғана емес, кірме терминдердің тұлғалануы, оларға қазақша қосымшалар жалғану ерекшеліктері туралы да әр түрлі пікірлер мен ұсыныстар айтылуда.

3) Әдеби нормадан тысқары тұратын лексикалық топтардың ішінде әдеби үлгілерде орнымен қолданылатын сәттерімен қатар, нормадан ауытқитын қолданыстар да орын алуда.

4) Лексикалық нормаланудың ең өзекті мәселесі – варианттары жайы. Оларды да айырып қарап, әдеби нормаға енетін қатарлар мен бір сыңарын әдеби норма ретінде тұрақтандырып, қалғандарын бірте – бірте қолданыстан ығыстыру әрекеті дұрыс бағыт алып келе жатқандығын айтуға болады.

5) Лексика саласындағы әдеби нормаларға келгенде көркем әдебиет стилі өзге функционалдық стильдерден бөлек тұрады.

6) Әдеби нормадан жөнсіз ауытқуға апаратын тұстарды жинақтап көрсетсек, олар: қазақтың бүгінгі кең байтақ даласының түкпір – түкпіріне тегіс түсініксіз жергілікті сөздерді молынан не орынсыз келтіру, көне сөздердің мағынасын дұрыс түсінбей жұмсау, қолданыстан шығып қалған пассив сөздерді тықпалау, қажетсіз тұста жаңа сөз жасай қою, не оның сәтсіз шығуы, орысшылдықтан орынды – орынсыз қашқақтау, яғни орыс тілі арқылы енген, едәуір орын

тепкен, нормаға айналған халықаралық кірме сөздерді аударып қазақша балама тауып беру немесе сыртқы тұлғасын өзгертіп, қазақыландырып жұмсау, штамп элементтерге, жылтырауық әдемі сөздерге үйірсектік таныту, сөздердің стильдік қызметін дұрыс танымау т.т.

Студенттердің аудиториялық өзіндік жұмысы тақырыптары:

1.Қазақстан Республикасының Тіл саясаты

Қазақстан Республикасының «Тіл туралы заңы». Тілдерді дамытудың 2011-2020 жж. мемлекеттік бағдарламасы. Мемлекеттік тілді оқып-үйрету, қолданылуы жөніндегі үкімет құжаттарының маңызы.

2.Тілдің мәні және қоғамдық қызметі

Тілдің адам өміріндегі, қоғамдық қатынастағы мәні. Тіл мен қоғам дамуының бірлігі.

3.Тіл мен сөйлеу

Тіл дамытудың рөлі. Тілді байыту мен сөйлеу өнеріне жетілу жолдары. Сөйлеу - шеберлігі көп оқу мен ізденудің және тынымсыз жаттығудың нәтижесі. Қазақ шешендерінің және әлемдік ой иелерінің өмірінен мысалдар.

4.Тіл мәдениеті ғылымы

Тіл мәдениеті ғылымы, оның мақсаты мен міндеттері. Тіл мәдениеті дегеніміз не? Тілдің құдіретін түсіну, ардақтау, мәдениетін көтеру, тіл жүйесін сақтау, көркем де мәдени қолдану мақсаты.

5.Әдеби тіл және тілдік норма

Әдеби тіл-белгілі бір жүйеге түскен, қалыпты нормалары бар, стильдік тармақтары сараланған, сол тілде сөйлейтін халықтың бәріне ортақ, түсінікті, қоғамдық қызметі әр алуан, жалпыхалықтық тілдің екшеленген, сұрыпталған ең жоғарғы формасы екендігі. Әдеби тіл сіңіскен, әдеби тілде орныққан тілдік элементтер жиынтығы мен жүйесі тілдік нормаға жататындығы.

6.Тіл мәдениетінің салалары.

Тіл мәдениетінің салалары: ауызша сөйлеу мәдениеті, сөз қолдану мәдениеті, олардың ерекшеліктері. Ауызша сөздің өзі әдеби сөйлеу тілі және ауызекі сөйлеу тілі болып бөлінетіндігі, олардың ортақ сипаттары мен ерекшеліктері. Сөз қолдану мәдениеті туралы түсінік.

7.Орфографиялық норма

Орфографиялық норма, негізгі қағидалары. Ауызша әдеби тілде сөйлеу мен ауызекі сөйлеу тіліне тән ортақ заңдылық, әдеби тілдің орфоэпиялық нормаларының қағидаларын сақтау керек екендігі. Орфографиялық нормадан жиі ауытқушылықтың мысалдары.

8.Сөйлеу техникасы

Сөйлеу техникасы, оның маңызы. Ойды мәнерлі, әсерлі жеткізудің тілдік емес көмекші құралдары: ым-ишара, қимыл-қозғалыс, дауыс күші, дауыс қарқыны, кідіріс, интонация т.б. Дикция, дикцияның сөйлеудегі маңызды рөлі. Дикцияны жетілдіру, шыңдау жолдары.

9. Сөз қолдану мәдениеті

Лексикалық норма, оның шарттары. Сөз қолдану мәдениеті сөзді мағынасына сай, орынды, әсерлі, сыпайы жұмсауымен байланысты екендігі. Лексикалық нормаға қажетті шарттар туралы (Сөз дәлдігі, тіл тазалығы, сөз байлығы, сөз әдебі, сөз әсерлілігі, сөз талғамы)

10.Сөз дәлдігі

Сөз мағынасын дұрыс қолдану. Сөздің көп мағыналылығына мән беру. Қолданылатын сөздің қысқа (қатар тұрған) сөзбен үйлесімді байланысы. Эмоциялық-экспрессивтік бояулығы. Стильдік сипаты.Грамматикалық тұлғалануы т.б.

11.Тіл тазалығы

Тіл тазалығы-тіл мәдениетінің маңызды шарты. Тіл тазалығы – артық-ауыс басы артық сөздердің қолданылмауы, шұбалыңқы, дөрекі сөздердің болмауы. Қайталама сөздердің, қыстырмалардың көп қолданылуы да тілдің тазалығын бұзатындығы.

12.Сөз әсерлілігі

Тіл көркемдігі, образдылығы-сөз әсерлілігінің кепілі.Көрнекті қалам шеберлерінің сөз қолданысындағы көркемдік. Қазақ ақын-жазушылары сөз әсерлілігі туралы. Сөз әсерлілігін байытатын факторлар.

13. Сөз байлығы

Тіл байлығы-сөйлеу сапасының кепілі. Сөйлеушінің сөздік қорының байлығы мен жан-жақтылығы. Көп мағыналы сөздер, синонимдер мен омонимдер, олардың қолдану ерекшеліктері.Сөз қайталамау, синонимдерді таңдай білу. Фразеологизмдер, жаңа сөздер мен терминдерді қолдану. Штамп сөздерден аулақ болу керектігі.

14. Сөз талғамы

Сөзді талғап, таңдап қолданудың мәні. Сөз таңдауда ескерілетін жайлар. Сөздің тыңдаушыға түсініктілігі.Айтайын деген ойды дәл, анық жеткізу үшін, тыңдаушыға әсер етуі үшін сөз таңдаудің маңызы. Ізденіс пен білімділік-сөзді таңдай білудің алғы шарты.

15. Сөз әдебі.

Сөз әдебі - сыпайылықтың, мәдениеттіліктің белгісі.Әдепті сөйлеу туралы халықтың мақал-мәтелдері. Әдепті сөйлеудің шарттары, маңызы.Сөз әдебін бұзатын факторлар.Сөз әдебінің тыңдаушыға әсері, қарым-қатынас мақсатының орындалуына ықпалы.

16.Көркем шығарма тіліне ықпал жасау.

Көркем шығарма тіліне талдау жасауда ескерілетін жайлар.Әдеби тілдің лексикалық нормасына жатпайтын элементтер, олардың қолданысы. Белгілі бір үзіндіні алып,оған талдау жасау.

17.Грамматикалық норма

Грамматикалық норма, оның түрлері. Грамматикалық норманың грамматикалық ережеге негізделетіндігі. Грамматикалық норма: морфологиялық және синтаксистік болып екіге бөлінеді. Әдеби тілдің морфологиялық нормалары грамматикалық тұлғалардың негізгі қолданыс статусын белгілеп, олардың қолдану мәні мен аясын айқындайтындығы.

Аудиториядан тыс өзіндік жұмысы

1. Қазақ және шетел әдебиетіндегі қарым-қатынас жасау мәдениеті және оның тілдік көрінісі. (салыстырмалы талдау)
2. Шешендік мәтіндердегі шешендік айла-амалдар.
3. Қазіргі қазақ баспасөзінің тіл мәдениеті.
4. Теледидар хабарларының тіл мәдениеті.
5. Қазақ шешендік сөздеріндегі көріктеу-бейнелеу құралдарының қолданысы.
6. Ресми қарым-қатынас жасау мәдениеті.
7. Пікірталастыру мәдениеті.
8. Қазіргі қазақ баспасөзіндегі қате сөз қолданыстары.
9. Ауызекі сөйлеу тілінің мәдениеті және ондағы нормадан ауытқу.
10. Қазіргі қазақ жарнамасы және ондағы қате сөз қолданыстары.
11. Тілдің қатысымдық сапалары. (Еркін тақырыпқа шығарма жазу)
12. Қазіргі қазақ тіліндегі стилистикалық қате, оның себебі мен салдары. (мысал теру)
13. Жұрт алдында сөйлеу мәдениеті (еркін проблемалы тақырыпта топтық пікірталасқа қатысу.)
14. Шешендік мәтіндерге, ондағы көріктеу-бейнелеу құралдарға талдау жасау.
15. Мақала жазу мәдениеті. (берілген тақырыпқа мақала жазу)

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы.

1. Көркем әдебиеттегі сөз мәдениеті.
2. Аудармадағы ұлттық тіл мәдениеті.
3. Көркем шығармадағы нормадан уәжді, уәжсіз ауытқу.
4. Әлеуметтік- тұрмыстық шешендіктегі сөз мәдениеті.

Бақылау-бағалау тапсырмалары:

\$\$\$ Қоғам өмірінде адамдардың өзара пікірлесу, түсінісу қызметін атқаратын құрал

- A) Өнер
- B) Тіл
- C) Әдебиет
- D) Мәдениет
- E) Халық

\$\$\$ Сөздерді дұрыс қолдану, сөйлеу үстінде оларды бір-бірімен қиюластырып, үндестіріп, дұрыс айту, емле мен тыныс белгілері ережелерін сақтап, сауатты жазу, тіл көркемдігін орнымен қолдану дегеніміз ...

- A) Стилистика
- B) Орфография
- C) Тіл мәдениеті
- D) Морфология
- E) Пунктуация

\$\$\$ Тіл мәдениеті дегеніміз ...

- A) Сөйлеудегі, жазудағы тіл жұмсаудың өнегелі үлгілері, сауаттылық, айқын ойлылық, ізеттілік
- B) Сөздерді сөйлеу үстінде бір-бірімен қиюластырып, үндестіру
- C) Жазуда емле мен тыныс белгілері ережелерін сақтау

Д) Сөйлемдегі сөздерді дұрыс байланыстыру

Е) Тілдік тәсілдер арқылы жаңа сөздер жасау

\$\$\$ Тіл мәдениеті ғылымымен тығыз байланысты пән

А) Сөзжасам

В) Стилистика

С) Фонетика

Д) Синтаксис

Е) Лексика

\$\$\$ Тіл мәдениетінің ерекшелігін айқындайтын белгілері мен сапалары:

А. Дұрыстық

В. Логикалық

С. Мәнерлілік

Д. Тазалық

Е. Бәрі де дұрыс

\$\$\$ Қазақ тілі мәдениетін зерттеген тілші-ғалым

А) А.Ысқақов

В) Н.Оралбаева

С) М.Балақаев

Д) С.Мырзабеков

Е) Ф.Оразбаева

\$\$\$... халықтың тіл мәдениетінің артуына елеулі үлес қосып келе жатыр

А) Баспасөз

В) Жергілікті ерекшеліктер

С) Жаңа сөздер

Д) Варваризмдер

Е) Айтыс өнері

\$\$\$ Сөз мәдениеті қандай салаларға бөлінеді?

А. Ауызша сөйлеу мәдениеті және жазу мәдениеті

В. Жазу мәдениеті және тілдік норма

С. Көркем әдеби тіл мәдениеті және сөзді дұрыс жазу мәдениеті

Д. Тіл дәлдігі және тіл тазалығы

Е. Сөз дұрыстығы және тіл анықтығы

\$\$\$ Сөз мәдениетінің басты шарты не?

А. Дұрыс сөйлей білу

В. Сөзді дұрыс айту

С. Дұрыс, сауатты жазу

Д. Сөз дұрыстығы

Е. Тіл анықтығы

\$\$\$ “Тіл мәдениеті дегеніміз – лингвистикалық, грамматикалық, орфоэпиялық, стилистикалық нормаларды ұстану” – деп айтқан кім?

А. Р. Сыздықова.

В. М. Балақаев.

С. А. Байтұрсынов.

Д. Е. Жанпейісов.

Е. Н. Уәлиев.

\$\$\$ Тіл мәдениетінің негізгі салалары нешеу?

А. 3

В. 4

С. 2

Д. 5

Е. 6

\$\$\$ Адам ойын жеткізудің тілден тыс көмекші құралдарын зерттейтін ғылым?

- А. Кинесика
- В. Лексика
- С. Паралингвистика
- Д. Фонация
- Е. Фонетика

\$\$\$ «Қазақ тілінің мәдениеті» 2004 ж. оқулығының авторлары кім?

- А) Р.Сыздықова, Е. Жанпейісов
- В) М. Балақаев, Е.Жанпейісов
- С) А. Ысқақов, Н. Оралбаева
- Д) Қ. Есенов, Т. Сайранбаев
- Е) М. Балақаев, М.Серғалиев

\$\$\$ Тіл мәдениетінің негізгі зерттейтін объектісі не?

А. Сөз, сөздің дұрыс айтылуы, жазылуы, дұрыс қолданылуы, айтайын деген ойдың анық,

әсерлі болуы – сөз синонимінің көп болуы

В. Бір ұғымды білдіру үшін бірнеше мәндес сөздерді пайдалану

С. Дұрыс жазу талабы – ресми түрде қолданған жалпыға ортақ емес

ережесін сақтау

Д. Тілдік норманың жетілу, ширау, даму дәрежесі

Е. Жанды нәрсені жанды нәрсенің күйіне түсіріп, тұрпаттау

\$\$\$ Тіл мәдениетіне нұсқан келтіретін кемшіліктер

А) Орфографиялық қателер

В) Стильдік қателер

С) Орфоэпиялық қателер

Д) Лексикалық қателер

Е) Бәрі де дұрыс

\$\$\$ Тіл мәдениеті дегеніміз де?

А. Әдемі сөйлеу

В. Сауатты жазу

С. Сөзді дұрыс қолдану

Д. Сөздің қалыптасқан нормасы

Е. Дұрыс жауабы жоқ

\$\$\$ Қалыптасқан нормалы тіл-

А. Әдеби тіл

В. Көркем әдебиет тілі

С. Жазу стилі

Д. Ауызекі сөйлеу тілі

Е. Поэзия тілі

\$\$\$ Жалпы халықтық тілді белгілі бір жүйелілікке салатын қандай тіл?

А) Ауызекі сөйлеу тілі

В) Әдеби тіл

С) Баспасөз тілі

Д) Ғылыми тіл

Е) Кітаби тіл

\$\$\$ Әдеби тілдің 2 түрін көрсетіңіз

А. Проза, поэзия тілі

В. Ғылыми тіл, шығармалар тілі

С. Баспа сөзі тілі (жазба), ауызекі сөйлеу тілі

Д. Поэзия мен ауызекі сөйлеу тілі

Е. Көркем әдебиет тілі, жазу тілі

\$\$\$ Қай сөйлеу тілінде сөйлеу актілері еркіндікке құрылып, тілдік элементтері ықшам, эмоциялық мәні басым болады?

- А. Ауызша сөйлеу тілінде
- В. Жазба тілде
- С. Поэзия тілінде
- Д. публицистикалық стилде
- Е. Шығарма тілінде

\$\$\$ Сөзді мағынасына сай қолдануға қажетті шарттарын ескере отырып, А. Байтұрсынов тілдерді нешеге бөледі:

- А. 1
- В. 5
- С. 4
- Д. 2
- Е. 3

\$\$\$ А. Байтұрсынов тілді қандай 2 түрге бөлді:

- А. ақын тілі, әншейін тіл
- В. Қарапайы тіл, жай тіл
- С. Жазу тілі, баспа тіл
- Д. Әуезді тіл, проза тілі
- Е. Поэзия тілі, көркем тіл

\$\$\$ А. Байтұрсынов көрсеткен әншейін тілге (қарым-қатынас жасауға) жатпайтынын көрсетіңіз

- А. Ауызекі сөйлеу тілі
- В. Іс-қағаздар стилі
- С. Ғылыми тіл
- Д. Публицистикалық стиль
- Е. Көркем шығарма тілі

\$\$\$ А. Байтұрсынов өзінің “Ақ жол” атты еңбегінде тілді неше топқа бөледі?

- А. Үш
- В. Екі
- С. Төрт
- Д. Бес
- Е. Алты

\$\$\$ А. Байтұрсынов ақын тіліне қай тілді жатқызады?

- А. Көркем шығарма тілін.
- В. Ресми тілді.
- С. Ауызекі тілді.
- Д. Іс қағаздар тілін.
- Е. Публицистикалық тілді.

\$\$\$ Ауызша әдеби тілге жататынын көрсетіңіз

- А. аудитория сөзі, лектор сөзі, автор сөзі
- В. Дұрыс жауабы жоқ
- С. А-дан басқасы дұрыс
- Д. Шығарма, өлең, әңгімелер
- Е. Баяндама, митингтегі, лектордың, оқытушының сөздері т.б.

\$\$\$ Халық тілінің ең жоғарғы формасы

- А) Газет-журнал тілі
- В) Ғылыми тіл
- С) Әдеби тіл
- Д) Кеңсе тілі
- Е) Көркем әдебиет тілі

\$\$\$ Тұңғыш жазба әдеби тіл үлгісін кімдер жасады?

- А. А. Байтұрсынов, Ш. Уалиханов
- В. З. Кедрина, В. Радлов

С. А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин

Д. С. Көбеев, М. Дулатов

Е. М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов

\$\$\$ Қазақ әдебиетінде көркем проза стилін қалыптастырушы

А. Ы. Алтынсарин

В. М. Әуезов

С. М. Мағауин

Д. С. Торайғыров

Е. А. Байтұрсынов

Е. М. Ғабдуллин

\$\$\$ Белгілі түрколог, проф. Н. А. Баскаков қазіргі қазақ әдеби тілінің негізі болды деп қай диалектіні көрсетіті?

А. Атырау

В. Маңғыстау

С. Қызылорда

Д. Семей, Өскемен

Е. Орал

\$\$\$ Адамдардың бір – бірімен қатынас жасау нәтижесінде қалыптасқан тілдік құбылысты қандай норма деп атайды?

А. Сөйлеу нормасы

В. Тілдік норма

С. Кітаби норма

Д. Әдеби норма

Е. Стильдік норма

\$\$\$ Бетпе - бет отырып екі не одан да көп адамдардың өзара пікір алысуы, түсінісуі неге тән?

А. Ауыз екі сөйлеу тіліне

В. Көркем әдебиет тіліне

С. Жалпыхалықтық тілге

Д. Поэзия тіліне

Е. Ғылыми тілге

\$\$\$ Әдеби тіл – ...

А. Жазба тіл

В. Жүйелі тіл

С. Стильдік тармақтары бар тіл

Д. Қоғамдық қызметі мол тіл

Е. барлық жауап дұрыс

\$\$\$ Әдеби тіл дегеніміз

А. Адамдардың күнделікті қатынасында қолданылатын тіл

В. Жалпы халықтық тілді белгілі бір жүйелілікке салатын тіл

С. Өмірдің белгілі салаларында пайдаланылып танылған ұлт тілінің нақтылы түрі

Д. Әртүрлі мекемелерде жүргізілетін жазу үлгілері

Е. Әр салада жазылған ғылыми шығармалар тілі

\$\$\$ А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин қандай тілдің негізін салды?

А. Жазба әдеби тілдің

В. Ауызекі тілдің

С. Халықтық тілдің

Д. Жазба тілдің

Е. Көркем тілдің

\$\$\$ Жазба әдебиеттің қалыптасуына әсер еткен қай әдебиет?

А. Ауыз әдебиеті

- В. Жазба әдебиет
- С. Көркем әдебиет
- Д. Ұлттық әдебиет
- Е. Қазақ әдебиеті

\$\$\$ Жалпыға ортақ, бірізділік талабына тән қатарды белгілеңіз.

- А. Халықтық тіл
- В. Ауызекі тіл
- С. Радио тілі
- Д. Әдеби тіл
- Е. Газет-журнал тілі

\$\$\$ Әдеби тілдің стильдік тармақтарын табыңыз

- А) Ғылыми стиль
- В) Публицистикалық стиль
- С) Ресми-іс қағаздар стилі
- Д) Көркем әдебиет стилі
- Е) Бәрі де дұрыс

\$\$\$ Қазақ әдеби тілінің ілгері дамуына қолайлы жағдай жасалған кезең

- А) XVIII ғасырдың басы
- В) XIX ғасырдың аяғы
- С) Қазан төңкерісінен кейін
- Д) XVIII ғасырдың аяғы
- Е) Қазан төңкерісіне дейін

\$\$\$ Орыс графикасына негізделген жаңа алфавитке көшкен жыл

- А) 1935 жыл
- В) 1938 жыл
- С) 1940 жыл
- Д) 1941 жыл
- Е) 1945 жыл

\$\$\$ Қазан төңкерісіне дейін қазақ тіліне орыс тілінен енген сөздер қатарын табыңыз

- А) Бәтәңке, болыс, ояз
- В) Термин, радио
- С) Форма, армия, театр
- Д) Философия, комсомол
- Е) Физика, күн тәртібі

\$\$\$ Әдеби тіл нормаларының өзгеріске ұшырауы дегеніміз ...

- А) Ережеден ауытқу
- В) Әдебиеттен ауытқу
- С) Жолдан ауытқу
- Д) Тілден ауытқу
- Е) Нормадан ауытқу

\$\$\$ Әдеби тілдің нормадан ауытқуы неше түрлі болады?

- А) 5 түрлі
- В) 4 түрлі
- С) 3 түрлі
- Д) 2 түрлі
- Е) 1 түрлі

\$\$\$ Жөнімен ауытқу дегеніміз ...

- А) Әдеби норманы жөн-жосықсыз бұзып, естіген- білгенін қалай болса солай талғамай қолдану
- В) Әдеби норманы белгілі мақсатпен, стильдік өңі болғандықтан өзгертіп қолдану

С) Әдеби тілдің нормаларын әрдайым сол тұрпатын сақтап қолдану

Д) Әдеби тілдің нормаларының ауытқып қолданылуы

Е) Білмеймін

\$\$\$ Қазақтың әдеби тілін нормалаудың неше жолы болды?

А) 3 жолы бар

В) 4 жолы бар

С) 5 жолы бар

Д) 2 жолы бар

Е) 6 жолы бар

\$\$\$ Тілдің таңдамалы, қолайлы, ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелерін ... дейміз

А) Әдеби норма

В) Тілдік норма

С) Орфографиялық норма

Д) Орфоэпиялық норма

Е) Лексикалық норма

\$\$\$ Жөнсіз ауытқу дегеніміз ...

А) Әдеби тілдің нормаларын әрдайым сол тұрпатын сақтап қолдану

В) Әдеби тілдің нормаларының ауытқып қолданылуы

С) Білмеймін

Д) Әдеби норманы жөн-жосықсыз бұзып, естіген- білгенін қалай болса солай талғамай қолдану

Е) Әдеби норманы белгілі мақсатпен, стильдік өңі болғандықтан өзгертіп қолдану

\$\$\$ Әдеби нормаға жататын сөздер

А) Кірме сөздер

В) Терминдер

С) Байырғы сөздер

Д) Жаңа сөздер

Е) Бәрі де дұрыс

\$\$\$ Әдеби норманы белгілі мақсатпен, стильдік өңі болғандықтан өзгертіп қолдану дегеніміз ...

А) Жөнсіз ауытқу

В) Жөнді ауытқу

С) Әдеби ауытқу

Д) Ережеден ауытқу

Е) Тілден ауытқу

\$\$\$ Әдеби нормаға жатпайтын сөздер

А) Кірме сөздер

В) Диалектизмдер

С) Образды сөздер

Д) Тұрақты тіркестер

Е) Байырғы сөздер

\$\$\$ Қазан төңкерісінен кейін енген орыс сөзі

А. Самаурын

В. Совхоз

С. Кәмпит

Д. Болыс

Е. Кереует

\$\$\$ Орыс тілінен енген қазақыланған сөз

А. Ғұмыр

В. Амал

С. Бәтеңке

Д. Айыл

Е. Әдет

\$\$\$ Әдеби норманы белгілі бір мақсатпен өзгертіп қолдану қалай аталады?

А. Лексикалық норма

В. Әдеби норма

С. Лексикалық норма

Д. Орфографиялық норма

Е. Жөнімен ауытқу

\$\$\$ Тілдік норманы қанша түрлі принципте қарастыруға болады?

А. 5.

В. 4.

С. 3.

Д. 2.

Е. 6.

\$\$\$ Әдеби тілдің даму арнасы неше тармаққа бөлінеді?

А. 4.

В. 3.

С. 5.

Д. 2.

Е. 6.

\$\$\$ Қай ғасырларда әдеби тілде түрік жалықтарының біразына ортақ ескі өзбек әдеби тілінің нұсқалары норма болды?

А. XX ғ.

В. XVIII ғ.

С. XVIII-XIX ғ.

Д. XV ғ.

Е. XIV ғ.

\$\$\$ Әдеби тілді жұмсаушылар тәжірибесінде нормадан ауытқу неше түрлі болады?

А. 1

В. 3

С. 2

Д. 4

Е. 5

\$\$\$ Әдеби норманы жөн-жосықсыз бұзып, естіген- білгенін қалай болса солай талғамай қолдану дегеніміз ...

А) Тілдік ауытқу

В) Жөнді ауытқу

С) Жөнсіз ауытқу

Д) Әдеби ауытқу

Е) Ережеден ауытқу

\$\$\$ Қазақ әдеби тілінің сөз байлығын құрайтындар

А) Жалпы халықтық байырғы сөздер

В) Өзге тілдерден енген сөздер

С) Өнер – білімнің, ғылым саласына қатысты сөздер

Д) Термин сөздер

Е) бәрі де дұрыс

\$\$\$ “Қазақ тілі – бай тіл. Оралымды, ырғақты, теңеу-бейнелеулері ерте туған тіл” деген кім?

А. Ж. Аймауытов

В. А. Байтұрсынов

С. С.Сейфуллин

Д. М.Әуезов

Е. Ғ.Мүсірепов

\$\$\$ Адам ойын жеткізудің тілден тыс көмекші құралдарын зерттейтін ғылым.

А. Семисиология

В. Лингвистика

С. Риторика

Д. Паралингвистика

Е. Кибернетика

\$\$\$ Тілді мәдениетпен, тілдік, этномәдени және этнопсихологиялық факторлармен байланыстыра қарастыратын тіл білімінің бағыты не?

А. Паралингвистика

В. Фразеологизм

С. Лексикология

Д. Этнолингвистика

Е. Этнографизм

\$\$\$ Мәнерлі сөйлеу мәдениетін зерттейтін ғылым.

А. Морфология

В. Фонация

С. Фонетика

Д. Мимика

Е. Кинесика

\$\$\$ Қазақ әдеби тілінің сөз байлығы қай нормаға тән?

А) Орфоэпиялық нормаға

В) Орфографиялық нормаға

С) Лексикалық нормаға

Д) Морфологиялық норма

Е) Синтаксистік норма

\$\$\$ Қай жылдары термин қабылдауда пуризм бағыты күшті болды?

А. 1920-1940 ж.ж.

В. 1920-1930 ж.ж.

С. 1920-1950 ж.ж.

Д. 1930-1935 ж.ж.

Е. 1935-1940 ж.ж.

\$\$\$ Қазақ тіліне байланысты терминдердің қалыптасуына көп еңбек сіңірген тілші-ғалым

А. Ж.Аймауытов

В. А.Байтұрсынов

С. С.Сейфуллин

Д. М.Әуезов

Е. Ғ.Мүсірепов

\$\$\$ Қазіргі терминдер жүйесінің тиянақтай бастаған, жаңа бетбұрыс кезеңі

А. 1930-1940 ж.ж.

В. 1935-1945 ж.ж.

С. 1945-1955 ж.ж.

Д. 1935-1940 ж.ж.

Е. 1930-1945 ж.ж.

\$\$\$ Термин сөздің қолданылатын стилі

А. Публицистикалық стиль

В. Ауызекі сөйлеу тілі

С. Көркем әдебиет тілі

Д. Ғылыми стиль

Е. Ресми стиль

\$\$\$ Жаңа термин сөзді табыңыз

А. Нарық

В. Екпін

С. Септеу

Д. Сызықша

Е. Үстеу

\$\$\$ Термин сөзге тән қасиет

А. Тура мағыналылық

В. Образдылық

С. Көпмағыналылық

Д. Абстрактілік

Е. Көпсөздік

\$\$\$ Қазақ тіліне байланысты терминдердің қалыптасуына көп еңбек сіңірген тілші-ғалым

А. Ж.Аймауытов

В. А.Байтұрсынов

С. С.Сейфуллин

Д. М.Әуезов

Е. Ғ.Мүсірепов

\$\$\$ Диалект сөзді табыңыз

А. Жүгері

В. Шаттауық

С. Көрпе

Д. Балапан

Е. Тақия

\$\$\$ Әдеби емес сөзді табыңыз

А. Шейін

В. Сияқты

С. Шекейін

Д. Дөңгелек

Е. Түзеу

\$\$\$ Лексикада бірізділікті көбірек тілейтін сөздер

А. Терминдер

В. Жаргон сөздер

С. Дөрекі сөздер

Д. Былапыт сөздер

Е. Профессионализмдер

\$\$\$ ХҮІІІ ғасырда қай тілдерден енген кірме сөздердің жазылуында бірізділік болған жоқ

А. Араб, парсы

В. Орыс, украин

С. Қытай, жапон

Д. Өзбек, түрікмен

Е. Әзірбайжан, түрік

\$\$\$ Орыс тілінен енген қазақыланған сөз

А. Ғадет

В. Кінә

С. Ғұмыр

Д. Самауыр

Е. Айыл

\$\$\$ С.Мұқановтың сөз құдіреті туралы айтқан пікірі

- А. Сөз – өмірдің ұлы қаруы
 В. Сөз – адамның аса құдіретті құралдарының бірі
 С. Сөз – халықтың бірден бір байлығы
 Д. Сөз – халықтың қымбаттан қымбат кені
 Е. Орайы келген сөз – орынды сөз
- \$\$\$ Терминдердің бірізге түсуіне көп еңбек сіңірген ғалымдар
 А. М.Серғалиев, М.Балақаев
 В. Қ.Жұбанов, А.Байтұрсынов
 С. М.Әуезов, С.Мұқанов
 Д. Ә.Марғұлан, К.Аханов
 Е. С.Аманжолов, А.Аманжолов
- \$\$\$ Жергілікті халықтың кәсібіне, шаруашылығына байланысты сөздер қалай аталады?
 А) Жаргон сөздер
 В) Дөрекі, былапыт сөздер
 С) Кәсіби сөздер
 Д) Әдеби сөздер
 Е) Диалекті сөздер
- \$\$\$ Әдеби тілдің жалпыға ортақ сөз байлығының қалыптасқан тұлғада, жалпыға ортақ мағынада жұмсалуды қалай аталады?
 А. Лексикалық норма
 В. Грамматикалық норма
 С. Сөз байлығы
 Д. Сөздің мәнерлілігі
 Е. Сөздің логикасы
- \$\$\$ Жергілікті халықтардың кәсібіне, шаруашылығына байланысты айтылатын сөздер.
 А. Диалектизмдер
 В. Профессионализмдер
 С. Жаргон сөздер
 Д. Былапыт сөздер
 Е. Дұрыс жауап жоқ
- \$\$\$ Лексикада бірізділікті көбірек тілейтіндер –
 А. Дөрекі сөздер
 В. Диалектизмдер
 С. Жаргон сөздер
 Д. Терминдер
 Е. Профессионолизмдер
- \$\$\$ Диалект сөзді көрсетіңіз
 А. Кереует
 В. Бәдірен
 С. Әумесер
 Д. Қойыртпақ
 Е. Саумал
- \$\$\$ Кәсіби сөзді көрсетіңіз
 А. Шоланда
 В. Үгітші
 С. Диірмен
 Д. Жаңғақ
 Е. Көрпе
- \$\$\$ Өндірістің, ғылымның, техниканың даму нәтижесінде пайда болған сөздер
 А. жаргон сөздер

- В. термин сөздер
- С. былапыт сөздер
- Д. диалект сөздер
- Е. кәсіби сөздер

\$\$\$ Сөйлеу тілінің стиліне жатпайтынын көрсетіңіз:

- А. Қарапайым сөздер
- В. Эвфемизмдер
- С. Диалектизмдер
- Д. Кәсіби сөздер
- Е. Жазба тілінің стилі

\$\$\$ Диалекті сөздер дегеніміз ...

- А) Жергілікті халықтың кәсібіне, шаруашылығына байланысты сөздер
- В) Белгілі бір аймақтағы тұрғындардың тілі
- С) Баспасөз тілі
- Д) Ақын-жазушылар тілі
- Е) Көпмағыналы сөздер

\$\$\$ Лексикалық нормаға жатпайтын сөздер қатарын табыңыз

- А) Аспан, жер
- В) Шаттауық, жуырқан
- С) Жұмысшы, үгітші
- Д) Жер серігі, Ай
- Е) Кеңес, жоспар

\$\$\$ Мәнерлі сөйлеу мәдениетін зерттейтін ғылымды атаңыз

- А. Лингвистика
- В. Фонация
- С. Фонетика
- Д. Мимика
- Е. Кинесика

\$\$\$ Сөзге екпін бере сөйлеу қалай аталады?

- А. этимон
- В. цитата
- С. изафет
- Д. эмфаза
- Е. глосса

\$\$\$ Сөздердің жалпыға бірдей, қалыпты айтылу нормасын ... дейміз

- А) Орфоэпия
- В) Орфография
- С) Пунктуация
- Д) Полисемия
- Е) Семасиология

\$\$\$ Ерін үндестігімен айтылып тұрған сөзді табыңыз

- А) Жамылғы
- В) Жүрек
- С) Жекір
- Д) Жарас
- Е) Жырық

\$\$\$ Сөз арасында дауысты дыбыстың әсерінен қатаң дыбысы ұяндап айтылатын сөзді табыңыз

- А) Сатып алды
- В) Досжан
- С) Сөзшең
- Д) Бос шылбыр

Е) Өнеркәсіп

\$\$\$ Қатар келген екі дауысты дыбыстың біреуінің түсіп айтылуын табыңыз

А) Қара ала ат

В) Қара маған

С) Қар жауды

Д) Қара бала

Е) Қар сыбады

\$\$\$ Орфоэпия дегеніміз ...

А) Сөздердің жалпыға бірдей, қалыпты айтылу нормасы

В) Сөздердің жалпыға бірдей жазылу нормасы

С) Тыныс белгілер жөніндегі ережелер жиынтығы

Д) Бас әріптердің жазылу емлесі

Е) Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгі

\$\$\$ Әдеби тілде қолданылатын, әдеби нормаға тән кіріккен сөз

А) Көрсесін

В) Келеғап

С) Әкел

Д) Құсап

Е) Апты

\$\$\$ Төмендегі сөздердің дұрыс жазылған вариантын көрсетіңіз

А. Ит балық

В. Темір жол

С. Кәрі қыз (шөп)

Д. Егеу құйрық (тышқан)

Е. Халық аралық

\$\$\$ Орыс тілінен енген г,к әріптеріне біткен сөздерге қосымшаның жалғануы

А) Еріндік дыбыс жалғанады

В) Жуан дыбыс жалғанады

С) Жіңішке дыбыс жалғанады

Д) Ашық дыбыс жалғанады

Е) Қысаң дыбыс жалғанады

\$\$\$ Сөздердің жалпыға бірдей қалыпты айтылу нормасын ... дейміз.

А. Орфография

В. Орфоэпия

С. Сөздің дәлдігі

Д. Лексикология

Е. Морфология

\$\$\$ Орфография дегеніміз ...

А) Сөздердің жалпыға бірдей, қалыпты айтылу нормасы

В) Біркелкі жазуды қамтамасыз ететін ережелер жүйесі

С) Тыныс белгілер туралы ғылым

Д) Сөздерді сөйлеу үстінде бір-бірімен қиюластырып, үндестіру

Е) Көпмағыналы сөздердің жиынтығы

\$\$\$ Қашан орфография ережелеріне ресми түрде өзгеріс енгізілді?

А. 1957 ж.

В. 1956 ж.

С. 1954 ж.

Д. 1953 ж.

Е. 1955 ж.

\$\$\$ Кісі аттарын, жалқы есімдердің дұрыс жазылуын ғылыми тұрғыдан тұжырымдаған тілші ғалым

А. А.Байтұрсынов

- В. І. Кеңесбаев
- С. Ә. Қайдаров
- Д. М. Серғалиев
- Е. А. Ысқақов

\$\$\$ Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері неше бөлімнен тұрады?

- А. 5
- В. 6
- С. 3
- Д. 9
- Е. 7

Негізгі әдебиеттер:

1. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері – Алматы, 1965.
2. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары – Алматы, 1984.
2. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту әдістемесі. А. 1989.
3. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. Алматы - 2004.
4. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. Астана - 2001.
5. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы - 1984.

Қосымша әдебиеттер:

1. Сөз мәдениеті және баспасөз, - Жинақ: Алматы- 1972.
2. Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы – 1978.
3. Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма. Алматы – 1998.
4. Уәлиев Н, Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. Алматы – 1988
5. Бизақов С. Тілдік норма және варианттылық. Алматы – 1997.
6. Игісінова А. Мектеп оқушыларының сөз мәдениеті. ҚДА. Алматы- 1999.
7. Кондубаева М. Основы культуры речи. Алматы – 1997.
8. Головин Б. Н. Основы культуры речи. Москва – 1988.
9. Васильева А. Н. Основы культуры речи. Москва – 1990.
10. Скворцов Л. М. Теоретические основы культуры речи. Москва – 1980.
11. Костомаров В. Г. Культура речи и стиль. Москва, 1960.
12. Әміров Р. Ауызекі сөйлеу тілінің ерешеліктері. А. 1977.
13. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Қазақ тілі . Энциклопедия. А. 1999.
14. Нұрмаханов Х. Сөз және шеберлік. А., т 1987.
15. Дүйсенбекова Л. Іс қағаздарын қазақша жүргізу. – Алматы: Ана тілі. 2001.

Мазмұны

Алғысөз.....	3
Дәрістер.....	4
Студенттердің аудиториялық өзіндік жұмысы тақырыптары.....	78
Бақылау-бағалау тапсырмалары.....	80
Әдебиеттер тізімі.....	93

Формат 60x84 1\12
Объем 95 стр., 8 печатных листа
Тираж 20 экз.
Отпечатано
В Редакционно- издательском отделе
КГУТиИ им.Ш.Есенова
г.Актау, 32мкр.